

משק וכלכלה

תולדות הכלכלה של יהודי פולין וליטא מימים ראשונים ועד לחלוקת המדינה

תפקידם הכלכלי של היהודים בארצות פולין ורוסיה

בזמן שעד למחצית המאה השלוש-עשרה

הידיעות הקדומות ביותר, שהגיעו לידינו על היהודים בארצות פולין ורוסיה, חושפות לפנינו שני שטחי-כלכלה, שמילאו בהם היהודים תפקיד חשוב למדי, והם החקלאות והמסחר.

על התעסקותם של חלקים מסוימים מהיהודים, שהיגרו לפולין בזמנים קדמונים, בחקלאות מעידים הכפרים היהודיים, שאנו מוצאים בארצות פולין ורוסיה כבר בימי-הביניים הקדומים, כפרים ששמותיהם מוכיחים על מוצאו של העם היושב בהם. ואלה הם: זידוב, זידובל, סידובל, זידובסקה וולֶיָה, או פוֹזְרָה, פוֹזְרִי, פוֹזַנְדוֹב, פאבְיֹורִי. מציאותם של כפרים הקרויים בשם זידוב נזכרת כבר במקורות משנות 1205 ו-1213 (Zydowo הסמוכה לגְנֶיֶן ו-Zidowo הסמוכה לקאליש). אין ספק, שקדומים מהם הכפרים ששמותיהם נגזרו משם הכורים (פוֹזְרָה, פוֹזְרִי, פוֹזַנְדוֹב) ומשם מחנות-החלוצ של גייסותיהם, הם "החברים" — פאבארואִי (פאבְיֹורִי), הנזכרים במקורות העבריים והינניים של אותם הדורות. שני סוגי השמות (המסתיימים בסופית ow או ow), המסמנת את כינוי-הקניין, מוכיחים, שהיו ליהודים אחוזות קרקע, שהיתה קנינם הגמור, ושהיו אכרים יהודים שהתיישבו על הקרקע*. חיוק לפירוש זה אנו מוצאים בדרך היקש מן התנאים הכלכליים שהיו קיימים באותו דור בגלילות שלזיה הסמוכים לפולין, שכמוהם כמדינת פולין נתונים היו לשלטונו של בית פיאסֶט, עד למחצית המאה הארבע-עשרה. שכן אנו מוצאים במקורות השלזיים העתיקים ראיות ברורות, שלפני פשיטת הטאטארים חיים היו יהודי שלזיה בעיקר על החקלאות, מהם כבעלי-אחוזות ומהם כעובדי-אדמה. כגון: סמוך לשנת 1150 היתה האחוזה טינץ-קטן בידי בעלים יהודים, והם מכרוה לאחר זמן לאחד פִּיֹוֹטֶר וְלֶאסֶט. בשנת 1200 היה הכפר סוקולְניקוב (פאלקוֹנאריורום) הסמוך לֶבְרֶסלא נחלתם של שני יהודים, חֶזְקֶל (יחזקאל) ויוסף. בהסכם, שנחתם בשנת 1227 בין ההגמון מברסלא לבין הָנְרִיק הראשון, הדוכס של שלזיה, קובץ הדוכס, שעובדי-האדמה היהודים, החורשים את אדמותיו שבסביבות פוֹיֶטֶן (פיטוס), חייבים לתת להגמון מעשר תבואתם בעין.

אשר לישובים הכוריים-היהודיים, ייתכן שהללו קמו בסוף המאה העשירית, כשהגיע לארצות פולין ורוסיה נחשול של מהגרים כוריים, שביקשו להם כאן מקלט לאחר התמוטטות מדינתם. על אופיה החקלאי של הגירה זו מעידות הידיעות, שהגיעו לידינו, בענין תנאי הכלכלה במדינת כור במאות שנות קיומה האחרונות. מתוך הרשומות הערביות של המאות ט' וי', וביחוד מתוך האגרת המפורסמת של יוסף המלך הכורי אל שר-האוצר בקורדובה, היהודי חסדאי אבן-שָפְרוּט (שנת 960 בקירוב), מוכח שהיהודים בארץ כור לא עסקו במסחר אלא במידה מצומצמת, ואילו פרנסותיהם העיקריות היו החקלאות, הכוורנות, גידול משי וגידול בקר. הגיאוגרף הערבי, מוֹקְדְסִי, שחי במאה התשיעית, משבח את הכוורנות וגידול הבקר של הכורים, ותייר ערבי אחר (אבן חוֹקֶל) מהמאה העשירית מטעים את התפתחותה הניכרת של החקלאות הכורית. מאותו זמן הגיעו אלינו גם הרשומות רבות-הענין של אבן אֶצְטְכִירי על גידול המשי, שהביאו יהודי יוֹן לכור. הידיעות המענינות ביותר על החקלאות בארץ כור באו באגרת הנזכרת של יוסף המלך: "ובחודש ניסן אנו יוצאים מן המדינה והולכים איש אל שדהו ואיש אל גנו ואל עבודתו. ועוד כל משפחה ומשפחה יש להם אחוזת אבותיהם ידועה. נוסעים וחונים בגבולם בשמחה ובשירים... והארץ טובה ושמנה. שדות וכרמים וגנות ופרדסים כלם משקים מן הנהרות, ויש לנו כל עץ פרי לרוב מאוד". המלך יוסף יושב "בתוך האי, שדותי וכרמי וגנותי ופרדסי בתוך האי". כיוצא בזה אנו מוצאים ברשומותיו של

היהודי אברהם בן יעקב משנת 965. אגב תאורו את "שבטי הצפון", שהוא מונה עמהם, מלבד הפֶּשְׁשָׁנִים והרוסים, גם את הכורים, הריהו מספר, שהם "זורעים פעמיים בשנה, באביב ובקיץ" ושהם "אוספים שני יכולים".

משהוכחנו בדרך זו, שכבר עם שחר קיומה של מדינת פולין השתתפו היהודים בהתישבות החקלאית של ארצות פולין ורוסיה, נראה עכשיו מה היה חלקם בתנועת המסחר, שהיתה עוברת בשטחיה העתידיים של מלכות פולין.

כבר בזמנים שקדמו לספירה הנוצרית ובמאות השנים הראשונות של הספירה, עוברים היו בארצות פולין העתידה נתיבות סחר בעלי חשיבות בין-לאומית. הנתיבות הללו חשיבותם נתמסטה במידה מרובה בתקופת ימי-הביניים הקדומים ולא חזרה אליהם אלא במחצית המאה התשיעית. חקירותיהם של סופרי קורות-המסחר המובהקים, כגון גיאורג יעקוב, אָרְנֶסְט באבְּלוֹן וו. הייד, ואף של שְׁלֹנְגוֹבְסְקִי (הנתיבות העתיקים מפולין אל המזרח בתקופה הביזנטית והערבית, ש' 1909) וביחוד של י. בְּרוֹצְקִיס (סחרם של יהודי מערב-אירופה אל קייב בימי-הביניים, ש' 1928), העלו, שבהתגברותם של יחסי-מסחר אלה סייעו הסוחרים הערביים, ועוד יותר מזה הסוחרים היהודים ממערב-אירופה, אלה המכונים ראדאנים (על שום מוצאם בעיקר מן החבלים אשר על הנהר רודאנוס, הרון)*.

הידיעה הראשונה על הראדאנים, העוברים במסעותיהם דרך ארצות הסלאווים, מובאת ברשומותיו של אָפֶן כְּרֶדְאָן-בֶּה משנות 846—872 לערך. כשהוא מתאר את ארבע הדרכים הראשיות, בהן היו הראדאנים הולכים לאסיה, מזכיר כְּרֶדְאָן-בֶּה נתיב אחד, הנמשך ממערבה של אירופה על פני ארץ הפראנקים עד לארצות הסלאווים, ומכאן לֶאֱתֶל (אֶסְטְרַאחָאן), הבירה של ארץ כור**. מֶאֱתֶל היו הראדאנים עוברים את הים הכספי במסעם לֶפֶלֶךְ, ומכאן לואֶרְצִיַה (תורכסתאן) ול"תאראוגון" (תורכסתאן המזרחית) והלאה, וסופם שהגיעו עד סין, ממזרחה של אסיה היו מביאים כופר, קנמון, תבליים וכיוצא באלה, ומארצות הסלאווים עבדים, פרוות ומשי (את המשי הביאו, כנראה, מארץ כור). הסוחרים הללו היו בעלי-לשונות וידעו את לשונותיהם של עמי-המזרח ושל עמי מערב-אירופה, ולפי עדותו המפורשת של אבן כְּרֶדְאָן-בֶּה — גם את הלשונות הסלאויות. עם תחילת המאה העשירית קיפחו הראדאנים את יתרון-מעמדם בשדה המסחר של איזור הים התיכון, מחמת ההתחרות שקמה עליהם מצד ערי-המסחר הצעירות שעל חוף ים אֶדְרִיאַס, כגון וִינִיציָאָה, אֶמְאֶלְפִי ובארי. מטעם זה התחילו שיירותיהם פונות מעתה יותר ויותר אל הנתיב המסחרי העובר על פני הארצות הסלאויות וארץ כור. לפי עדותו של היהודי-הראדאן אברהם בן יעקב (משנת 965), היו הראדאנים חוזרים בעת ההיא ממסעותיהם בארצות כור ורוסיה דרך הונגאריה, ומכאן היו נוסעים, על פני עמק הפּוֹפְרָאד והדוֹנַאִיץ, לקראקא, והלאה לפראג, ומשם היו שבים לארצות-מושבם שעל חוף הרון והריין. משנת 1031 נשתמרה עדותו הכתובה עברית של יהודה הכהן ממגנצא (מיינץ), וממנה אנו למדים, שאחת מפרשות-הדרכים בנתיב מסחרי זה היתה פְּרֶמְסְלָא (פֶּשְׁמִישֶׁל), שכבר בעת ההיא היתה שם קהילה יהודית. פרשת-דרכים אחרת היתה קייב, שכבר בשנת 1018 היו שם שתי שכונות יהודיות: באחת מהשכונות האלו גרו הראדאנים והשניה מכונה היתה השכונה הכורית. ממחצית המאה ה"א הגיעה לידנו עדות רבת-ענין על שיירת ראדאנים, שנסעה מקייב (דרך פרמסלא) להונגאריה, ומגמת פניה להגיע בדרך הדוֹנַאִי (הראנובה) אל אוסטריה וגרמניה.

אלומת אור מבהיק שופכות על סחר הראדאנים המטבעות הקדומות של מערב-אירופה, שנמצאו על אדמת פולין. הללו הן מטבעות מהמאות ה"ו וה"א, ומוצאן מהערים נֶרְדֶן, טרִיֶאש, קִלִּינִיא, מגנצא ורֶגֶנְסְבוּרְג (ראטיסבון), שהיו מקומות-מגוריהם של ראדאנים***.

מהמאה ה"ב ואילך תופסים יהודי רגנסבורג מקום בראש בין הסוחרים העוברים את מערבם אל קייב, שנתקראה בשם "קושטאנטינא השניה" ו"אמן של כל ערי רוסיה" (א. בְּרֶמְנֶ'סְקִי). בשנת 1150 בקירוב מספר ר' אליעזר בר' נתן

המערכת

* יש סבורים שהמלה היא פרסית ומשמעה: נוסעי דרכים.

** ידיעה מוטעית אצל סופר פולני שלונגובסקי, בשמו של אבן כְּרֶדְאָן-בֶּה, על ביקוריהם של סוחרים יהודים הנוסעים בין ספרד למזרח התיכון בכוריה, עוררה את מ. באלאבאן ואחרים לשער, כי ראשוני המתישבים היהודים בפולניה היו סוחרים ראדאנים אלה; הם היו עוברים, בכיכול, דרך גרמניה, פראג ופולניה, לאתל. טוב איפוא להעיר, כי אצל אבן כְּרֶדְאָן-בֶּה אין אף רמז לכל זה. (אבנ. פולק, כוריה: תולדות ממלכה יהודית באירופה, ת"א תשי"ג, עמ' 91).

המערכת

*** השווה: M. Gumowski: Wykopaliska monet z X i XI wieku, Kraków, 1906

(הראב"ן) מפראג*, כיצד הסוחרים היהודים, הנוסעים מקייב לרגנסבורג, היו שובתים את השבת בדרך: הם היו מפסיקים את מסע השיירה, מעמידים את העגלות במעגל כעין מחנה מבוצר, ולתוך המעגל היו כונסים את הסחורות שפירקו מעל העגלות. על מנהגיהם של הסוחרים היהודים המביאים את סחרם אל קייב ("הולכי רוסיא") מספרים המחברים העברים ר' אליעזר בר נתן ור' יצחק בר' אשר הלוי מאשפנא (שפנא). לפי עדויות אלו, היו הראדאנים מתאגדים בשותפויות של מסחר: הם היו קונים סחורות ברוסיא ומשלמים את מחירן מקופת השותפות, וכשהיו שבים לארצות מגוריהם היו מחלקים את הסחורות בין השותפים על-פי גורל. מתוך תעריפי המכס, שנקבעו על-ידי אוטוקאר [מלך ביהם] בשנת 1191 ועל-ידי הנסיך האוסטרי לאופולד בשנת 1192, אנו למדים, שהסוחרים היהודים מרגנסבורג, שסחרו אל קייב, היו מוליכים לשם נשק, אופפים, אריגי צמר ופשתן, מעשי-עץ וכיוצא באלה ומביאים משם אריגי משי וארגמן, תכלים מורחיים (species) ועבדים. אשר ל"סחורה" זו שנזכרה לאחרונה, ידוע לנו ממקורות אחרים, שההיצע של עבדים למכירה היה אז באמת גדול מאוד בארצות הסלאווים. ברוסיא היה מכר בני-אדם בדרך כפיה פרוץ במידה רחבה וכבר ברשומותיו של נְסְטור אנו מוצאים דברי תרעומת אופייניים, כי "ארצנו נתרששה מחמת מלחמה וּמְכָר (של בני-אדם)". לדברי הכרוניקה של גאל, היתה יהודית (יודיתא), אשתו של ולאדיסלאב הקרמאן מלך פולין, מרבה בטרחה על פדיון השבויים הנוצרים מידי הראדאנים. התייר היהודי המפורסם, בנימין מטוֹדִילֶה, שנסע דרך ארצות הסלאווים, במחצית המאה הי"ב, מספר לנו, שהארצות הללו קרויות בשם "כנען", על שום שאנשיהן "מוכרים בניהם ובנותיהם לכל אומות". כיוצא בזה מעיד יהודי ממגנצא במאה הי"א, הוא יהודה הכהן, שרוסיא מכונה בעברית "ארץ כנען יוון". בנימין מטוֹדִילֶה מזכיר את פראג וקייב כחשובים שבשנקים אשר בארצות הסלאווים. ונוסע אחר בן אותו הדור, פתחיה מרגנסבורג, היה בשתי הערים הללו ויצא מקייב, בדרך מסעותיהם של הראדאנים, הלאה מזרחה, וכך היתה דרכו: "הלך בששה ימים על נהר דנפרא (הדנייפר), ומעבר הנהר התחיל לילך בארץ קדר (היא ארץ הפולוקצים)... ועבר... את קדר לרחבה בששה-עשר ימים", עד שהגיע אל הים שעל גדותיו היתה "ארץ כוריא" (הכוונה לחלקה המזרחי של קרים, מקום שעדיין היתה קיימת בעת ההיא נסיכות כורית עצמאית). מכאן "הלך בשמונה ימים" עד שהגיע לנמל על חוף הים (מאטארכא), שבו גרו קראים, ודרך טֶרֶבִּיוֹנֶד, נציבים ומצול הגיע לבאגדאד. מלבד סיפור מסעותיו של פתחיה, נשתמר עוד מקור עברי מהמאה הי"ב, המעיד שבימים ההם היו שיירות נוסעות בין קייב לבאגדאד. כן ידוע, שהרב של קהילת קייב, משה, שחי במאה הי"ב, היה מתווך בהעברת שאלותיהם של יהודי מערב-אירופה בענייני דת ודין אל הגאון שמואל בן עלי בבאגדאד. מבין שאר המקורות העבריים של המאה הי"ב ראוי להזכיר גם את סיפוריהם של יצחק דורבלו ואליעזר בן יצחק מפראג. הראשון היה יהודי צרפתי (יליד דורְוִיל) וכנראה היה סוחר אל פולין ורוסיא, שכן הוא מספר על עצמו, שהיה עושה בפולין בחבורה עם הראדאנים, ואף מתאר את מנהגי היהודים ברוסיא. והשני מספר על הסוחרים היהודים, הנוסעים לרוסיא. מאותם הזמנים (משנת 1181 בקירוב) הגיע לידנו סיפור רב-ענין על יהודי אחד, "בנימין הנדיב מוולדימיר" (לודמיר שבבולין), שהיה נוסע לקולוניא לקנות סחורה והיה עוסק במסחר בשותפות עם אברהם מקְרֶנְטֶן. כי בנימין מלודמיר לא היה היהודי היחיד שהיה מפליג, במסעותיו-מהארצות שהיו עתידות להיכלל בתחומיה של מלכות פולין, עד לירכתי המערב—על כך מעידות ידיעות שנשתמרו מהמאה הי"ב על היהודים יצחק מרוסיא ויצחק מטְשֶׁרְנִיגֹב, שעשו באנגליה בשנות 1170—1215. יהודי אחר מרוסיא, גם הוא שמו יצחק, שהה באותו זמן בגרמניה.

בתחילת המאה הי"ג מתבלטים בתנועת הסחר אל פולין ורוסיא היהודים מווינא ומפראג. הספר ההלכי "אור זרוע", שנכתב בזמן ההוא, מספר על סוחרים יהודים, שהיו נוסעים לפראג מקושטא או מהשנקים אשר ב"כנען יוון" (רוסיא)** במסעותיהם אלה היו עוברים דרך גלילות-המערב של פולין ושלזיה. ר' מאיר מרוֹסְנֶבֹּורג, שחי באותה תקופה, מזכיר בשאלות-תשובות שלו את יחסי המסחר בין פולין לגרמניה ואומר, שהסוחרים היהודים מוליכים יין מהונגאריה ודרך מסעותיהם עוברת על פני פולין. בתעריפי המכס, שנקבעו בגבול שלזיה (בסֶיֶדֶץ וברוֹנֶבֶרג) בשנת 1226, נזכרים הסוחרים היהודים העוברים כאן בסחורותיהם, אלה ברגל ואלה ברכב.

* רוצה לומר: ממגנצא. ** הדברים האלה שבס' אור זרוע הם משל ר' יהודה הכהן, שחי במאה הי"א במגנצא וכבר הובאו לעיל. המערכת

השוק הראשי של הסחר המזרחי בירכתי המערב של ארצות הסלאווים היתה העיר פראג. בימי בנימין מטוֹדִילָה (סוף המאה הי"ב) היתה משגשגת כאן קהילה יהודית בת 106 משפחות. לפי הכרוניקה של קלֶסמַאס ישבו כאן הטֶבְעִים והסוחרים העשירים ביותר. קרוב לוודאי שהטֶבְעִים אברהם בן יצחק ויוסף וחבריהם, שדוכסי פולין הביאו למדינתם במאות הי"א והי"ב והחכירו להם את בתי-המטבֶּע שלהם—היו גם הם יוצאי פראג. ה"פֶּראקֶטִיאָטִים" שנשתמרו מאותה תקופה, מעידים שהטֶבְעִים היהודים היו טובעים את הכתובות על המטבעות באותיות עבריות, ולשון הכתובות היתה עברית, לאטינית או פולנית. כתובת אחת מאלו, שבה באה בין השאר המלה "כרכה" (קראקא), עשויה ללמדנו, שהטֶבְעִים הללו חכרו גם את בית-המטבֶּע של קראקא. רוב רובן של המטבעות שנטבעו על-ידיהם ונמצאו בחפירות הארכיאולוגיות המפורסמות, שנערכו במאה שעברה בֶּקְרֹוב, וִינְיֶץ וְגֶלְמְבֹּקָה, מוצאן מפרק-הזמן שמשנת 1173 ועד שנת 1205.

פעולתם הכלכלית של היהודים בתקופה ההיא נסתייעה בתמיכתם של הדוכסים הפולנים. עדות לכך אנו מוצאים לא רק במעשה חכירתם את בתי-המטבֶּע של הדוכסים, שהזכרנוהו זה עתה, מסחר העבדים שהיהודים עסקו בו בימים ההם באין מפריע, מוכיח שהיהודים נחשבו באותה תקופה כבני-חורין בארץ פולין, שכן רק בני-חורין יכלו להחזיק עבדים בימים ההם. אותו דבר אנו למדים גם מהידיעות שנמסרו לנו מפִי רושם-הרשומות הפולני קאדְלוֹבֶק על העונשין החמורים, שֶמִיֶשֶׁק השלישי היה מטיל על הפוגעים ביהודים, כן, למשל, היו עונשים על רצח יהודי בקנס "השבעים" (septuaginta)*, עונש שהיו מטילים, כרגיל, על עלבון המלכות או על חילול הקודש. קנסות גבוהים מאוד היו צפויים לתלמידי בתי-הספר, או להוריהם, בעוון התנפלות על יהודים. והורי המתנפלים, שלא השיגה ידם לשלם את הקנס, היו נשלחים לעבודת-פרך במכרות.

התנאים הכלכליים והחברתיים בקרב יהודי פולין בתקופת שנות 1241—1384

שינויים גדולים חלו בתנאים הכלכליים והחברתיים של אוכלוסי ישראל בפולין וברוסיא בעקבותיו של מסע הכיבוש הטאטארי בשנת 1241, שנעצר, כידוע, רק בשליזיה. הקהילות היהודיות, שהיו קיימות ברוסיא ובפולין, נהרסו בידי הטאטארים. השוק הגדול לסחר המזרח, שהיה בקייב עד לפלישת הטאטארים, שקעה שמשו לימים רבים. מרכז החיים היהודיים, שנמצא עד הזמן ההוא בחבלי הספר המזרחי של מדינת פולין, עבר מעתה אל החבלים המערביים ולמאזי. את מקומן של הקהילות ברוסיא ובפולין, שמפורסמות היו בתקופה הקודמת ושהיו בהן סוכנויות מסחריות של הראדאנים, לקחו עכשיו קהילות חדשות, שנסודו בפולין-גדול, בפולין-קטן ובמאזי. הגדולות שבהן קמו בערים שבפולין-גדול (פוזנא, קאליש) ושעל גדות הוֹיֶסֶל (קראקא, צוֹנְמִיר, פְּלוֹצֶק, וארשא). לא קשה להסביר תופעה זו. המסחר היהודי שינה את מגמת פניו, נשתנו הנתיבות המסחריים שהסוחרים היהודיים היו מהלכים בהם, ופרשות-דרכים אחרות הגיעו לכלל חשיבות בעיניהם. שהללו היו הסיבות שגרמו להתישבות היהודית החדשה—על כך מעידות עדות מספקת הידיעות על פעילותם המסחרית של היהודים בשטחי פולין שנשתמרו בידנו מתקופת שנות 1241—1384.

על סחר היהודים אל קייב, שקודם-לכן היו שופעות הידיעות עליו, שותקים המקורות מהמחצית השניה של המאה הי"ג, ומכל המאה הי"ד כמעט, כאילו פסק סחר זה לחלוטין. למתחילת המאה הי"ד כבר היו הסוחרים היהודים נוסעים לא לקייב, כי-אם ללבוב, ושם גם קמה קהילה יהודית באותה תקופה. עד-מהרה עלה השוק של לבוב למעלת חשיבות מרובה ופרסומו הגיע עד לקהילות היהודיות שבספרד. הכארטוגראף הספרדי הנודע, יהודה קֶרְשֶׁקֶש, יוצרה של המפה המכונה בשם המפה הקאטאלונית (משנת 1343), ציין בה במפה את השם ciutat de Leo, כלומר לבוב, והעיר שזוהי פרשת-דרכים במסעי הסוחרים מזרחה, המסעות הללו היו נמשכים מן המערב, דרך הקהילות היהודיות שהיו קיימות בזמן ההוא בפוזנא, קראקא, טארנא ופרמסלא. במקורות העבריים מהמאה הי"ד נזכר נתיב מסחרי עוד אחד, שסוף מגמתו היתה לבוב. לדבריו של הרב איסרליין (מחבר הספר "לקט יושר"), ששימש ברבנות בִּינְרֶ-נוֹיֶשְׁטַאט, היה הנתיב המסחרי הזה נמשך מאוסטריה

על פני נהר הדונאי דרך הונגאריה; מהונגאריה היו הסוחרים היהודים נוסעים צפונה דרך פרמסלא ללבוב, או מפליגים במימי הדונאי הלאה דרומה, כדי להגיע לשוק הגדול השני של הסחר המזרחי, הוא קושטא. אף יש בידינו ידיעה מאותו הזמן על קשרי-מסחר קבועים שקשרו הסוחרים היהודים בין הונגאריה לפולין-קטן. ידיעה זו נשתמרה בכתב-קיום (פריוויליגיה), שנתן ולאדיסלאב לוקסטיק מלך פולין לעיר סאנץ. לפי קיום זה, נפטרו הסוחרים היהודים, המובילים את סחורותיהם, בדרך הונגאריה או קראקא, אל היריד השנתי בסאנץ, מתשלום כל מיני המכס, שהיו נגבים בריטרא או בסאנץ-ישן. מהונגאריה היו הסוחרים הללו מביאים יינות, מתכות, שמנים, שעוה ופרוות, ומפולין היו מביאים בעיקר מלח.

חלק הארי של הסחר המזרחי היה בידי יהודי רוסיא. עוד לפני שנת 1352 קשרו הללו משא-ומתן מסחרי עם ברסלא והעמידו שם סוכנים לעסקיהם. לשם עסקים גדולים היו מתחברים לשותפויות מסחריות. על שותפות אחת כגון זו, שחבריה היו שלושה יהודים מלבוב, נשתמרה ידיעה משנת 1385, המספרת שהשותפים מכרו למועצת העיר לבוב מטען גדול של פלפל (73 אבנים * וחצי משקלו בערך, ולמעלה מ-150 זקקים ** שוויו).

במחצית השנייה של המאה ה-13 אנו פוגשים את הסוחרים היהודים גם בנתיבות המסחר הבין-לאומיים, המוליכים לערים שטטין, שטראלונד וגריפיה, או לערים טורן ודאנציק. בסחר הצפוני הזה השתתפו בעיקר, כפי הנראה, היהודים בני הקהילות של פולין-גדול ושעל הוויסל. בשנת 1309 גזר אלוף המיסדר הקטבטני, ויפרידט פון פויקטוואגן, על ישיבת היהודים בפרוסיה הטבטונית. גזירה זו חסמה בפני המסחר היהודי את הדרך אל הגלילות הללו כמעט למאה שנה.

השליטים הפולניים, שעמדו על חשיבותם המרובה של היהודים למסחר ולהתפתחות הערים, הבטיחו להם ב"קיומים" (פריוויליגיות) משנות 1264, 1334, 1364 ו-1367 את חירות הנסיעה בכל רחבי המדינה והעניקו להם זכויות שוות עם הסוחרים הנוצרים בנוגע לתשלומי המכס.

במידה שנתפתחו החיים העירוניים, היו קצתם של הסוחרים היהודים, שהתעשרו מן המסחר, פונים לעסקי אשראי. ה"קיומים" הראשיים של היהודים נתנו להם בטחונות מקיפים בתחום זה. שפן התירו להם להלוות בריבית בשיעור-אחוזים הישר בעיניהם, ולא בלבד כנגד משכונות או כנגד ערבות, אלא גם באפותיקי על מקרקעין. מושלי פולין עניין היה להם בכך, שעסקי הכספים של היהודים לא יהיו כבולים בסייגים ובחומרות. נימוקיו של היחס הזה פורשו ברור ב"קיום" משנת 1364: "מתוך שאיפתנו להגדיל את הכנסות אוצרנו" (*utilitates camerae nostrae augere cupientes*). מכאן אתה למד, שהכוונה היתה להספיק בידי היהודים להרבות הונם בנשך, כדי שיוכלו לשמש בתועלת-יתר את אוצר השליט, שהיהודים נעשו "עבדיו" (*servi camerae*) באותה תקופה, כדוגמת מעמדם בארצות המערב. בזכות האינטרסים של השליטים, שמסייעים היו להתפתחות עסקי האשראי של היהודים, סופלו החלטותיה של הכמורה הפולנית, שנתקבלו בסניודים בברסלא בשנת 1266 ובלנסשיץ בשנת 1285, ושמוכונות היו נגד הנוצרים, העושים עסקי נשך עם היהודים, וגם החלטות האצילים, שדרשו להפחית את שיעור הריבית לכדי 54% ולאסור על היהודים להלוות כסף כנגד שטרות וגם ללווים שעוד לא הגיעו לכלל בגרות (חוקת פולין-קטן משנת 1347). אף החלטה אחת מאלו לא הגיעה לידי קיום למעשה. בדרך-כלל יש לציין, שרק קומץ קטן של יהודים טיפלו בעסקי אשראי. באנקאים יהודים חשובים אין אנו מוצאים אלא מימי קאזימר הגדול ואילך. עמהם נמנו בחבל פולין-גדול דויד איש קאליש, שהעתיק את דירתו בשנת 1354 לברסלא, ויעקב איש קאליש, שהלוח סכומים עצומים לנסיך לודוויג מברג. מבין הבאנקאים שבפולין-קטן עלו לחשיבות באותו זמן היהודים יורדאן ובנו לייבא (לבקו) בקראקא. על עשירותו של לייבא נפוצו אגדות. אחת מהן היתה אומרת, שבאנקאי זה יש לו טבעת-קסמים, המביאה לו הצלחה. ובאמת היה לייבא הגדול שבאילי-הכספים היהודים בעת ההיא. גדולי השרים שבמדינה היו לוויים אצלו סכומי-כסף גדולים, ואפילו עירוניים אמידים, כבני בית ויז'ניק המפורסמים, היו נזקקים לו. עתים היה עושה עסקים בשותפות עם בעלי-הון יהודים משלזיה. הוא שימש באנקאי-החצר של שלושה מלכי פולין, קאזימר הגדול, לודוויג ההונגארי וולאדיסלאב יאגללו. על לודוויג ידוע, שחובו ללייבא עלה למעלה מ-30.000 פלורנינים. אף המלכה יאדוויגה והדוכס של מאזי וימביט חייבים היו לו סכומים ניכרים. על הונו העצום של לייבא מעידים עסקי

החכירות שלו. בשנת 1368 נכנס בעסקי-הון אדירים, כגון חכירת בית-המטבח שבקראקא ומכרות-המלח שבגליציה שקא ובוכניא. באותו זמן חקר גם את הכנסות הארנוניות, שהעירוניהם בקראקא היו מעלים לנציב בודאגאטא. לייבאקא מת סמוך לשנת 1395.

ברוסיא ובולין אין אנו מוצאים עד לתקופת מלכותו של ולאדיסלאב יאגיללו אף באנקאי יהודי אחד שעסק במקצוע זה דרך אומנות. ההלואות, שהיהודים מלוים כאן, נשנות תכופות, סכומיהן לא גדולים והן ניתנות למועדים קצרים — עדות מובהקת על תכונתן המסחרית.

הכלכלה היהודית בימי המלכים הראשונים לבית יאגיללו (1384—1485)

כנגד התקופה הקודמת, שבה היתה השתלשלות תפקידים הכלכלי של היהודים נתונה להשפעתו המכרעת והיחידה כמעט של המלך, שהיה נוהג מעשה אפיטרופוס של היהודים, התחילו בימי המלכים הראשונים לבית יאגיללו גורמים חדשים משפיעים גם הם על מהלך הכלכלה היהודית, בצד השפעתו של המלך, שאמנם עדיין היתה תקיפה משאר כל ההשפעות. הגורמים הללו היו האצילים, הכמרים והעירוניהם. על יחסו של ולאדיסלאב יאגיללו אל היהודים מעידה עדות לאשורה הפתיחה לאגרת-החסות, שנתן לשתי משפחות יהודיות, אשר באו להתישב בפולין בראשית המאה ה-14. "המגע-המשא עם היהודים — נאמר שם — שנוא על כל הנוצרים". אלא שהמלך "מרחם עליהם, כיוון שגם דין שמים טובלם", והריהו עושה כן "מפני החשש, שאם יאסוף את ימינו מהם, עלולים הנוצרים להיות להם למחיתה איומה, עד כדי לסכן את חייהם, ולא זו בלבד אלא מחמת הלחץ, הפגיעות, העלבונות והעלילות יהיו [היהודים] נאלצים לצאת את המדינה". דומה לזו השקפתו של המלך קאזימר יאגיללוני. אף-על-פי שהוא נתון להשפעתם של שונאי-היהודים דלוגוש וזיגניב אולשניצקי, הריהו רואה חובה לפניו לפרוש את חסותו על האוכלוסיה היהודית, שכן הוא מצווה על-כך מטעם "נימוסי האנושיות" ומטעם "חסד המלכות שלנו", כפי שאנו קוראים באחת התעודות משנת 1456. ברור הדבר, שיחס זה צמח בעיקר מתוך התועלת החמרית, שהביאו "עבדי האוצר" למלך שהיו חוסים בצלו.

גם האצילים משכו חסד ליהודים. הם תמכו במסחר היהודי, ופעמים הרבה היו מקבלים עליהם ערבות לסכומים גדולים בעד יהודים שהיו שרויים במצוקה, אולם אסרו מלחמה על הנשך היהודי, שהיה יורד לנכסי האצילים, בדרך-כלל יש ידים להנחה, שהאצילים באותה תקופה הסתייעו ביהודים בחינת קלף-נצחון במאבקם עם הפאטריקאט העירוני, שהיה חותר, לדעת האצילים, להשיג מעלת חשיבות, לנזקם של בעלי-האחוזות.

שונה מן הקצה אל הקצה היתה עמידתם של הכמרים והעירוניהם, וביתוד של ה-*communitas* העירונית (הסוחרים ובעלי-המלאכה המאורגנים). הכמורה לא זו בלבד ששאפה להבידל את היהודים מעל הציבור הנוצרי (גיטאות, אותות-קלון, איסור המשא-ומתן החברתי), למנוע חיתון בין יהודים ונוצרים, אלא גם לשבור את המסחר היהודי. משום כך דרשה הכמורה להרחיק את היהודים מתפקידים רשמיים ומחכירות ההכנסות הציבוריות, ובכלל לבטל את ה"קיומים" הראשיים של היהודים, שהבטיחו להם את חופש הפעולה במסחר ובאשראי. הקיומים הללו הם — לדברי זיגניב אולשניצקי — "לא רק נפשעים אלא גם נפסדים... לא ישרים, ואף מבישים ופסלים (*foedae et infames*)". היהודים אף היו כקוצים בעיניהם של העירוניהם הגרמניים-הפולניים, שראו בהם מתחרה מסוכן בשדה המלאכה והמסחר. וכאן מקום לציין, שכרגיל היה "האדם הפשוט", כגון בעל-המלאכה המאורגן בחבורת בני אומנותו, שוטם את היהודים יותר הרבה מן הפאטריקיים הערומים. הנכבד העירוני זקוק היה לא פעם אחת ליהודי, לאשראי המפרה שלו או לשירותיו בתור סרסור. יודע הוא את סוד צמיחתו של העושר הגדול, ועל-כן אינו חושש כל-כך מפני סכנת ההון היהודי, כמו "האדם הפשוט", שאין הדבר מתקבל על דעתו, שהיהודים צוברים את הונם בלא מעשי תרמית וכשפים. תשובתו של "האדם הפשוט" על "הסכנה היהודית" עתידה לבוא בצורת מהומות ופרעות תוכפות והולכות.

עד למחצית המאה ה-15 היתה הכלכלה היהודית מתפתחת בחסותם התקיפה של המלך והאצילים, מכאן ואילך הולכות וגוברות השפעות הכמורה וכלל הסוחרים ובעלי-המלאכה. סיוע יתר נסתייעו הללו מפעולתו של יוהאן קאפיסטרנו (1454).

שעוררה את הקנאות הדתית וליבתה עם זה את אש הניגוד הכלכלי שבין העירונים והיהודים. בשנת 1485 עלה בידי העירונים תושבי הבירה להביא לידי הטלת ההגבלות הראשונות בתחום העיקרי של הכלכלה היהודית, כלומר בשדה המסחר, ולפיכך בחרנו לנו שנה זו כתאריך של גבולין.

לאחר ההערות הכלליות הללו אנו פונים אל הפרטים, שיש בהם כדי להדגים את פעולתם הכלכלית של היהודים במאות השנים שמן 1384 ועד 1485. ויכולים אנו לקבוע, שגם בתקופה זו, כמו בתקופה הקודמת, עיקרה של פעולה זו בשטח המסחר והאשראי.

משעה שגלילות רוסיא נכללו בגבולותיה של מלכות פולין (במחצית המאה הי"ד) חזרה ונעשתה הדרך על פני פולין לערוק התנועה הבין-לאומית של הסחר המזרחי. מנמל בצ'רנה שבמפרץ הפרסי היו מעבירים סחורות מזרחיות (אריגים משי ותבליים), דרך באגדאד, אל מושבותיה של ג'נוא על גדות הים השחור, כגון קפא (פאודוסיה), סולדאיה או אל טאנה מושבת נייציאָה, ומשם לפולין דרך קייב, או ב"נתיב הטאטארי" דרך פודוליא ללוב. לא ברור, אם תפקידם של היהודים במסחר הזה היה כה מכריע, כפי שהיה באותה תקופה, עת שימשה לו קייב שוק ראשי בירכתי המזרח של ארצות הסלאוונים. שפן ידוע, כי במאות הי"ד והט"ו עשו כמה וכמה מהמשפחות המפורסמות של העירונים הגרמניים-הפולניים עושר רב מהמסחר הזה. בין המשפחות הללו היו בתי מלשטינסקי, קמיטא, הרבנר, ויז'ניק, פירליי, בונר, מורשטין ועוד. שגלו לזמנים אל מערכות האריסטוקרטיה הפולנית. אף ידוע, כי במאה הט"ו פיתחו פעולה נמרצת למדי בתחום זה האיטלקים והגרמנים שהתגוררו בפולין, אף-על-פי-כן עובדה היא, שליהודים היה חלק ניכר מאד ביחסי המסחר הללו. בסוף המאה הי"ד ותחילת המאה הט"ו בלטו יהודי וולין ורוסיא-האדומה בפעילותם היתרה בקרב הסוחרים מוליכי הסחורות המזרחיות. הסוחרים היהודים הידועים מן התקופה ההיא, כגון יעקב שלמה'ש מלוצק, יצחק מלודמיר, שמחה מלוצק, דזאטקו מדרוהוביטש, וולטשקו (וולף) המוכסן מלובוב ואחרים, הם תגרים חרוצים, שאינם נופלים במאומה מן האיטלקים הזרזים, שהיו משוטטים בערי פולין בימים ההם. כמה מהם היו משבירים לחצר המלך (כגון דזאטקו ווולטשקו), ובזכות תפקידם זה פונה אליהם המלך, באגרותיו הכתובות בעצם ידו, בתואר *officiales nostri* (פקידיו). הסוחרים הללו באים לא רק לשוק המסחר של לובוב, כי-אם גם לקייב. מלבד הסחורות המזרחיות, מוליכים הם פרוות וסוסים ומפליגים במסעותיהם גם אל המערב ומצטיידים שם באריגים מתוצרת אנגליה וכו'.

מתקופת השנים 1440—1475 הגיעו לידינו ידיעות על יהודים מקפא שקשרו קשרי-עסקים עם פולין על-ידי הסחר המזרחי: הם היו באים עם סחורותיהם לירידים הפולניים, ועתים אף השתקעו בפולין ויסדו כאן סוכנויות מסחריות, כגון היהודי קלֶב (Caleph) מקפא, ששמו נתפרסם בפולין של התקופה ההיא. מאותו זמן נשתמרו גם הידיעות המוסמכות הראשונות על יהודים מקושטא, שסחרו אל פולין בקנה-מידה גדול. הללו, כמוהם כיהודי קפא, היו באים בעיקר לשוק של לובוב. כאן היו מוכרים את סחורותיהם ליהודי הערים והעיירות של רוסיא ווולין, והללו היו מפיצים אותן על פני פולין, ואף הלאה מערבה עד פרסלא. הסוחרים היהודים מקושטא סללו את דרך-המסחר שהגיעה לחשיבות יתרה, לאחר התמוטטותן של המושבות האיטלקיות אשר על חופי הים השחור (בשנות 1475 ו-1484).

אף תפסו היהודים מקום חשוב בסחר הצפוני של פולין בתקופה ההיא, שעיקרו היה בתחום הפאלטיקים ובסיסו נמל דאנציק. לפי הרשומות שהגיעו לידינו מהמאה הט"ו, היו ראשי המשתתפים במסחר זה יהודים מליטא, ממאזי ומוולין. את מטעניהם היו משיטים ברפסודות על פני הנהרות, ובצד הסחורות המזרחיות היו משלחים אריגים וחגורות-כסף וגם מוצרים של החקלאות המקומית, כגון שעוה, פרוות, תבואה, זפת ואפר. משפרשה פולין את שליטתה על דאנציק, בשנת 1454, וכעבור שנים-עשרה שנה גם על גלילות פרוסיה (בתוקף חוזה-השלום של טורן בשנת 1466), התחילו היהודים מתישבים בהמון בערי פרוסיה. דבר זה סייע להגביר עוד יותר את השתתפותם של יהודי פולין בסחר הצפוני. יש להזכיר עוד את מסחר הבהמות, שעסקו בו בעת ההיא יהודים מפודוליא, וולין ורוסיא. מסיעים היו שוורים עדרים עדרים ממולדאביה לשליזיה, אף גדול היה חלקם של היהודים במסחר הסוסים, שהיו מובאים מהונגאריה. עסקו בכך כמעט יהודי פולין-קטן בלבד.

אשר לסחר-הפנים, די לומר, שמוצאים אנו יהודים בענפיו החשובים ביותר. בדרך החכירה השתלטו הסוחרים

היהודים כמעט על כל הייצור כולו של מכרות המלח ברוסיה (האדומה) והיו מפצים את המלח בכל רחבי המדינה, עד שאפילו המלח של קראקא נדחה מפניו. אף עלה בידם לפתח את המסחר בדגים המקומיים והשתדלו להכניסם לשוק, במקומם של דגי הימים האזובי והכספי ונהר הדון, שהיו מובאים מהמושבות שעל חופי הים השחור. לתכלית זו היו מנצלים את הבריכות שבמדינה, שרקשום מידי האצילים (ביחוד ברוסיה). ועוד יש להזכיר את השתתפותם של היהודים במסחר המשקאות. שאנו מוצאים עדות עליו בתעודות של התקופה. העשירים שבהם היו הם עצמם בעלים לבתי-מבשל-שכר.

בדרך-כלל היו הוריונים שבסוחרים היהודים באותו זמן אנשי רוסיה, בני פודוליה, וולין וליטא, ולא בני פולין-גדול ופולין-קטן. עשירי היהודים שבפולין-גדול ובפולין-קטן היו ממעטים להשקיע את הונם בעסקי-מסחר ומרבים להשקיעו בעסקי-אשראי. אין ספק, שדבר זה יסודו בהתפתחותן המרובה-יותר של הערים אשר בחבלים המערביים של פולין ובדווח הכספי של האצילים במקומות הללו. הסיבות הללו וגם צורך המזומנים, שהיה קיים בכל-עת-תמיד בחצר המלך בקראקא, פתחו צינור רחב לאשראי היהודי. וכאן מקום להוסיף, שהאצילים, שנהרו מלהשתעבד בחובות לנכבדים העירוניים אדירי ההון, נוח היה להם לספק את צרכי האשראי שלהם בידי היהודים מאשר בידי העירוניים.

בהתפתחותו של האשראי היהודי במאות-השנים הגידונה ניתן להבחין שתי תקופות. התקופה הראשונה מגעת עד לשנת 1423 ואפשר לראותה כתקופה של שיא השגשוג של הפעולה הבאנקאית היהודית. התקופה השנייה נפתחת בחוקת דוֹלֶרְט (וארטה). שקיפחה את מחזור האשראי, מתוך שגזרה על מתן הלואות כנגד שטרי-חוב ואף הפחיתה את בטיחות האשראי על-ידי איסור הלואות באפותיקי.

המרכזים של עסקי האשראי היהודי היו בתקופה הראשונה פוזנא, קאליש וקראקא. קבוצות הבאנקאים בערים הללו הן גדולות למדי; הקבוצה של פוזנא היא בת חמשים איש, והקבוצה של קראקא — בת עשרים בערך. בקבוצת פוזנא תופסים מקום בראש: מושקו (משה) מפייזרן, אהרן וילרדאן; עסקיהם רובם ככולם הם עם האצילים והכמורה הגדולה. אהרן מלוה אפילו למלך ולאדיסלאב יאגיללו. סכומי ההלוואות שמלווים הבאנקאים הללו מגיעים לעתים לכדי שיעור ניכר, עד 1.000 זקוקים ולמעלה מזה. ותחום עסקיהם יש שהתפשט והגיע מפולין-גדול והלאה, עד שלזיה ופומֶרָנא. בתוך הקבוצה של קאליש היו ראשונים במעלה דויד ויעקב, הידועים לנו כבר מן התקופה הקודמת. בקבוצת קראקא התבלטו בתנופת עסקיהם מלבד משפחת לבקוביטש (בני לייבאק — עיין למעלה עמ' 159), היהודים יוסמאן, סקרלין ואנדֶרְזִי (1). אפשר שהללו הם נציגיהם של גדולי בתי-הבאנקים בפולין של הזמן ההוא. מהאשראי שלהם מסתפקים המלכים והאצילים, ולעתים רחוקות-יותר גם הנכבדים העירוניים. את עסקיהם הם עושים לא רק בכספיהם הם, אלא גם בכספי הפקדונות שמפקידים בידם יהודי שלזיה ועשירי הסוחרים והחוכרים היהודים מרוסיה ומוולין.

כנגד מרכזי הבאנקאות היהודית שבקהילות פוזנא וקראקא, אין לחבורות הבאנקאים שברוסיה ומאזי אלא ערך מועט. ברוסיה היתה הלואת-הממון כעין עיסוק-לואי למסחר ורק מעטים מבין היהודים עסקו בכך דרך אומנות בפני עצמה. המלוים-בריבית היהודים במאזי, ההון שברשותם לא היה גדול, ולא עוד אלא צריכים היו לעמוד בהתחרות נמרצה של בני-אומנותם הנוצרים, שעליהם אומרת חוקת וארשא משנת 1401, שהנשך שהם לוקחים הביא חורבן על בעלי-אחוזות רבים.

בפרק-הזמן הקצר שמשנת 1348 עד 1423 הביא הנשך כמה פעמים פורענות קשה על היהודים. זו היתה, לדברי המקורות בני התקופה — "נקמת אלוהים", ואולם תוכה של "נקמה" זו היה משבר כלכלי. העירוניים השקועים בחובות עד צואר התגעשו והסתערו על בתי היהודים, כדי להשיב לעצמם את משכונותיהם ולהשמיד את שטרי-החוב החתומים בידם. אצילי היחס ראו את המעשים ולא מיחו, כיון שגם הם נפטרו בדרך זו לא מחוב אחד בלבד. מקרי התפרצויות עזות של "נקמת אלוהים", קרי: פרעות ביהודים, נזכרים במקורות בשנות 1399 (פוזנא), 1407 (קראקא) ו-1423 (שוב קראקא).

מחמת המאורעות הללו, ועוד יותר מפני הלחץ של הלווים, הוציא המלך בשנת 1423 את חוקת דוֹלֶרְט הנזכרת לעיל, שצמצמה את עסקי האשראי של היהודים לכדי מתן הלואות במשכון של מטלטלין בלבד. תקנה זו השפיעה השפעה מכרעת על המצב בפולין-גדול ובפולין-קטן. לקוחותיהם של הבאנקאים היהודים נתחלפו, ומעתה רובם חנונים ובעלי-מלאכה ורק מועט שבמועט אצילים. ההון המושקע בהלוואות הוא כאין לעומת הסכומים שבעבר, בימים שרוב הלווים היו גדולי האצילים והכמרים. ההון הגדול היהודי כאילו נתנדף והיה כלא היה. אפשרויות הרווחים הגדולים פחתו מחמת צמצום שיעור הריבית.

שהותר בעסקי אשראי של יהודים. בתקופה הקודמת עמד שיעור הריבית על $108\frac{1}{2}$ למאה ויותר, ועכשיו הוגבל כדי 36—86 למאה. ואולם "תעלולי הנשך" של היהודים, יותר משנבלמו על-ידי חוקת דוורט, דוכאו בחוקת-ידה של "נקמת-האלוהים", שהתפרצויותיה חזרו וגשנו פעמים הרבה. בתקופת שנות 1423—1485 היו רחובות היהודים גיא-חזיון של פרעות ודליקות במספר רב, שהרסו והחריבו את רכושם של הבאנקאים. וכך אנו מוצאים במקורות ידיעות על פרעות ביהודי בוכניא בשנת 1445, על שריפת הרחוב היהודי בפוזנא בשנת 1447, על גירוש היהודים מקראקא, וקרוב לודאי גם מווארשא, בשנת 1454, על שריפת הרחוב היהודי בקראקא בשנת 1455, על פרעות בקראקא ובפוזנא בשנת 1464, ועל שריפת הרחוב היהודי בקראקא בשנת 1477. במאורעות הטראגיים הללו כמעט כולם היו אנשי החברות של בעלי-המלאכה הנוצרים שבט אפה של "נקמת האלוהים". שלהבת ההרס עלתה "מן המערב", ופסחה כמעט, במשך כל התקופה של ימי-הביניים, על היהדות שבספר המזרחי של המדינה, שענפי פרנסתה העיקריים היו המסחר, החכירות, המלאכה והחקלאות, ועסקי נשך לא היו פרוצים בתוכה כל-עיקר. כאילו בזיקה יתירה לחוקת דוורט, הקובעת מפנה במצבה של הבאנקאות היהודית, אנו מוצאים משנת 1423 ואילך, שעשירי היהודים חדלים להשקיע את הונם בעסקי אשראי ופונים לחכירות שהכנסתן בצדן, כגון של מכרות מלח ומכסים למיניהם. בתקופת שנות 1423—1485 אינך מוצא כמעט חדר-מכס בבודוליא, וולין, רוסיא, גליל חלם וגליל לובלין, שאינו חכור בידי בעל-הון יהודי. כיוצא בזה היו באותו זמן כמעט כל מכרות-המלח שברוסיא חכורים בידי יהודים. בין חשובי הקבלנים-החוכרים נמנו בימים ההם היהודים: יעקב שלמה'ש מלוצק, וולטשקו מלובוב, נאטקו (נתן) מלובוב, שמשון מוידאטשוב, איזאטשקו (יצחק) סוקולוביטש מהרובנישוב, יוסקו (יוסף) מהרובנישוב, אחיו שאניא ויעקב בנו. הנזכרים בשמותיהם רובם ככולם קשרי-עסקים ישרים היו ביניהם לבין חצר המלכות, והמלך היה אומר עליהם, שהם "היהודים החרוצים שלנו" (כלומר, של המלך).

לשם השלמת התמונה מהראוי לעמוד על עוד שני תחומי-כלכלה, שבהם אנו מוצאים פעולה יהודית בתקופה הנידונה, והם — החקלאות והמלאכה.

משנספחה רוסיא למלכות פולין והתחילו בפעולה נמרצה לשם יישובו של החבל הזה, ששם מחמת המלחמות התדירות עם הטאטארים, ראו מלכי פולין לרתום בעבודת ההתישבות לא רק אבירים ועירוניים, כי-אם גם יהודים. אלומת אור בהיר עולה על התנאים הללו מתוך התעודות הנוגעות ליהודי וולטשקו, המכונה טשולג'ר (מוכסן), אשר הגיעו לידנו מימי ולאדיסלאב יאגיללו. לא זו בלבד שהיה סוחר, באנקאי ומוכסן זריז וחרוץ בעסקיו, אלא גם התבלט כישבן נמרץ, כלומר כקבלן להתישבות. בשנת 1423 מינה אותו המלך לווים (אדווקאטוס) של הכפר נרביץ. שנתים לאחר-מכן יישב וולטשקו את אדמת הישימון נרביץ, וכגמול פעולתו ניתנה לו המשרה של וויט, 2 לאנים גרמניים קרקע*, 2 אפרים, טחנה, בריכת-דגים וכמה בנינים. בהמשך פעולתו הישבנית ייסד וולטשקו את הכפר קארטש וכמה כפרים אחרים, שנקראו על שמו: וולטשקוב, וולקוב, וולקוב, וולטשקובצה. מפי כתבי-ההתאחויות שהגיעו לידנו אנו למדים, שוולטשקו היה בן-חורין לבחור לו את המתישבים, לפי ראות עיניו. בודאי היה מושיב על הקרקע לא רק נוצרים, כי-אם גם יהודים, שהרי עוד במוצאי המאה ה-15 היו חקלאים יהודים חזיון נפרץ ברוסיא. מעיד על כך בן הדור ההוא מ'כולביטא, המספר, בכרוניקה שלו, כי מצא ברוסיא סוג שלישי של יהודים, שפרנסתם לא על המסחר ולא על הנשך, כי-אם על עבודת-האדמה, והרי גם בתעודות בתי-המשפט מהמאה ה-15 נזכרים תכופות מושבים וקרקעות יהודיים הנמצאים בתחום הכפרי.

ידיעות ראשונות על השתתפותם של היהודים במלאכה אנו מוצאים רק במאה ה-15. ואולם אין אתה למד מכאן, שהיהודים לא היו עוסקים במלאכה אלא מהמאה ה-15 ואילך. אפילו דיני ישראל בלבד, וביחוד איסור שעטנו בבגדים ודיני מאכלות אסורים, עשויים היו להניע את היהודים, כבר בימים קדומים, להחזיק בתי-מטבחים ובתי-אפייה משלהם ולהעמיד להם חייטים משלהם. המקורות מהמאה ה-15 יש בהם ידיעות מרובות על יהודים בורסקים, אורגני-משי, זגגים, פרוונים וכדומה. באחת התעודות של לבוב משנת 1460 נאמר, שחלק ניכר של יהודי לבוב עוסק בבורסקאות, מלאכה הנפוצה ביניהם מימים קדמונים (ab antiqua). ובפוזנא מכונה היה רחוב היהודים בימי-הביניים גם בשם אחר Wullen-

webirgasse (רחוב אורג'הצמר), דבר שיש בו אולי עדות, שקצתם של יהודי פוזנא היו עוסקים במלאכת האריגה. ומפי האמנה, שקמה בשנת 1485 בקראקא בין ראשי הקהל לבין העירונים, נודע לנו, כי היתה בקראקא שכבה גדולה של חייטים ופרננים יהודים, שהיו עוסקים בעצמם במכירת תוצרתם. על חברות של בעלי-מלאכה יהודים עדיין אין כל קשב בזמן ההוא. הללו מופיעות רק במוצאי המאה ה־15.

פעולתם הכלכלית של יהודי ליטא בימי הביניים

תנאי הכלכלה היהודית בליטא אינם לובשים צורה ברורה אלא במחצית השניה של המאה הי"ד, אותה תקופה שניתנו הקיומים הראשונים של דוכסי ליטא לקהילות ישראל. ומופלא הדבר, שבתקנות הקיומים הללו, הנוגעות לעניני הפרנסות היהודיות, אין זכר לעסקי אשראי. כנגד זה מדובר בהן על מסחר, מלאכה, מזיגה וחקלאות. ידיעות מפורטות-יותר על התנאים הללו נשתמרו במקורות של המאה ה־15. מתוכם יוצא, שנכסי-קרקע ועבודת-האדמה היו מהפרנסות העיקריות של יהודי ליטא. ישבנים יהודיים, כדוגמתו של וולטשקו מוכסן הידוע לנו, אנו מוצאים כאן הרבה יותר מאשר ברוס'א. קצת יותר ידיעות עליהם מצויות בידנו מהמחצית השניה של המאה ה־15. בין קבלני ההתישבות הללו נזכרים היהודי ליוון שליאמוביץ (ליב שלמה'ש), בעל הכפרים נ'יארוכא וק'וניטשא, ויהודי הורדנא: בוגדאנוביטש, חאטשקוביטש וקונטשיץ, שהיו בעלי אחוזות, אפרים, בריכות-דגים וטחנות. גושים גדולים של שדות-ניר ומרעה אנו מוצאים גם בידי היהודים שבמחוז ג'רס'טשקו. ובמחוז לוצק, ששייך היה בזמן ההוא לליטא, היה הכפר אוטאטשיקוב, שנוסד על-ידי מתישבים יהודים, וכיוצא בזה במקומות אחרים. בערים הצעירות שבליטא היה אחוז ניכר של היהודים, בדומה לרבים מהתושבים הלא-יהודים, עוסק בגננות, בגידול פרי-עץ ובעבודת-האדמה.

עשירי היהודים בליטא היו משקיעים את הונם בעיקר בחכירת מכסים ומכרות-מלח. התנאים בנידון זה דומים היו כאן לאלה שברוס'א. במחצית השניה של המאה ה־15 לא היה חדר-מכס או שער-מכס, שהנהלתו לא היתה בידי יהודים. הכנסותיהן של החכירות היו כנראה עצומות, לפי שהמכס היה נגבה בלא הבחנת הכיוון של מהלך הסחורות. בשנת 1454 אנו מוצאים את היהודי יאטשקו בתפקיד "חוכר מכרות המלח והמכסים של הדוכס ש'וין-ריגיליו". בתעודות משנות 1488—1489 נזכרת שותפות של יהודים מטרוק ומקייב, שהיתה חוכרת את מכרות המלח ובתי-יציקת-השעווה של הארכידוכס והיתה מפיצה את המלח והשעווה על פני כל הדוכסות. אף חוזרות ונשנות ידיעות במקורות על בתי-מזיגה חכורים בידי יהודים.

בדומה לבני-אומנות ברוס'א, היו גדולי החוכרים היהודים בליטא פותחים את דרכם בכלכלה בעסקי מסחר. לאחר שנתעשרו מהמסחר המזרחי או הצפוני, היו משקיעים את הונם בחכירות. על השתתפותם הערנית של יהודי ליטא במסחר ההולך לדאנציק נשתמרו ידיעות במספר רב מתקופת שנות 1423—1476. מוליכים היו לדאנציק סחורות מזרחיות, תגורות כסף וגם תוצרת מקומית, כגון תבואה, עצים, אפר, זפת וכיוצא באלה. עתים היו כמה מהסוחרים היהודים הללו מצטרפים לשותפות, לשם ביצועם של עסקים גדולים. בסחר המזרחי השתתפו בעיקר יהודים מהגלילות הדרומיים-המזרחיים של ליטא, וגם יהודים מטרוק. הם היו מטיעים סחורות מזרחיות, קצתן לדאנציק וקצתן למאזי ולשליזיה. על היקפו הרב של מסחר זה מעיד פרט אחד, שנוכר בתעודות משנת 1453, והוא מעשה בשני יהודים מטרוק שהכניסו אותה שנה סחורה מזרחית, ששוויה 1600 זהובים פולניים, דרך חדר-המכס שבקאמיניץ-דפודוליא. אף יש לציין, שהסוחרים הזרזים ביותר היו בעת ההיא יהודים מבריסק-דליטא, שהיו מספקים את הסחורות המזרחיות לכל חבל מאזי. לפי ידיעה משנת 1483, קשרו היהודים הללו, לאחר התמוטטותן של המושבות האיטלקיות שעל חופי הים השחור, קשרי-מסחר ישירים עם ויניציאה.

מסתבר, שאין זה דבר שבמקרה, שהמקורות ההיסטוריים, המכילים מספר כה רב של פרטים מענינים על נכסי-כפרים, חכירות ועסקי-מסחר של יהודים, אין בהם זכר כלשהו לעסקי אשראי של יהודים. כנראה, לא היו בליטא יהודים מלויים-בריבית, שעסקו בכך דרך-אומנות, וצורך הכספים של האצילים הגבוהים והארכידוכס בא על מלוא סיפוקן על-ידי תשלומי המסים ודמי החכירות, שהיו מעלים להם גדולי הסוחרים, הישבנים והחוכרים היהודים. ורק בסוף סופה של המאה ה־15 התחילו הארכידוכס והבניארים ללוים מידי היהודים סכומים עצומים לשם כיסוי ההוצאות של צרכי המלחמות והידור חיי החצר. וכאשר ההכנסות מאת היהודים התחילו דוללות אחוז בתחבולה הבדוקה, שנהגו בה מושליהן של ארצות המערב,

כדי לזכות בנכסיהם של "עבדי-האוצר": גירשו את היהודים מתחומי הדוכסות (1495) והחרימו את אחוזותיהם ובתייהם של המגורשים. אכן כעבור כמה שנים (בשנת 1503) חזר והזמין הדוכס את היהודים לליטא, ו"עסק" זה הכנסתו לא היתה מועטת משל הגירוש, כיוון שגבו מהשבים תשלומים גבוהים בעד זכות השיבה (מס המכונה בשם powrotne).

מאבק היהודים על זכויותיהם למסחר בימי האייללונים האחרונים ושיעורי המסחר היהודי (1485—1572)

שנת 1485 פותחת תקופה של מאבק-דורות, שנאבקה יהדות פולין על זכויותיה למסחר, אשר קודם-לכן לא היו כפופות לשום הגבלות. בסוף נפתוליהם אלה עם העירונים היתה יד היהודים על העליונה. את נצחונם נחלו היהודים בזכות הזרירות שבטבעם, קשריהם המסופעים עם סוחר-חוץ וזרם ההגירה המתמיד של סוחרים יהודים, בעלי הון ומנוסים באומנותם, שבאו לפולין מספרד, איטליה, ביהם ותורכיה. אף סיעה בזה לא מעט המדיניות המסחרית של האצילים, שהשפעתה היתה גוברת והולכת, מדיניות שמטרתה היתה טובת עצמם של קובציה. משכבשו להם האצילים את המונופולין של סחר-היצוא כולו לתבואה ומוצרי-ער, היו מסתייעים דרך-קבע בתיווכם של "יהודיהם שלהם", ומתוך שאיפתם להפחית את מחיריהן של הסחורות המובאות מחוץ-לארץ, קבעו תעריפים, שלפיהם חייב היה היהודי למכור במחירים וולים משל הסוחר הלא-יהודי. אין צריך לומר, שדבר זה גרם לתגבורת ההתחרות היהודית, שכן המריצו התעריפים את המסחר היהודי לבקש את רווחיו בדרך המחזור הגדול ובהפצת סחורות שצריכתן מרובה. אף אין להסיח דעת, שהעירונים שנתעשרו נבלעו כרגיל בתוך בעלי-האחוזות, ומשום-כך דללו והלכו מערכות הפאטריקים העירוניים ושוב לא היו מסוגלים למלחמה יעילה בסוחר היהודי. כל הנסיבות הללו כוחן בחיי המציאות גדול היה משל האמנות או ההסכמים המסחריים שעל גבי הגייר, שהיהודים היו אנוסים לזכות, לרעת עניניהם, עם הערים. המעשה לא היה מעולם חמור כל-כך, כתקנותיהן של אותן האמנות. הגבלות המסחר היהודי, שהותקנו על-ידי אמנות, או על-ידי פסקים של בתי-המשפט, לא נתקיימו למעשה אלא דרך-ארצי, או אף לא נתקיימו כל-עיקר. האותות הראשונים למלחמה נמרצה במסחר היהודי ניתנו בקראקא. מרכז המסחר הפולני. בשנת 1485 נאלצו ראשי הקהל בעיר זו לחתום על הסכם עם העירונים, שלפיו ויתרו היהודים על זכויותיהם למסחר, פרט למכירת משכונות שלא נפדו במועדם ולמסחר הרוכלים בבגדים וצוארונים, מעשה ידיהם של בעלי-המלאכה היהודים.

כעבור כמה שנים (בשנת 1488) הרימו בני לבוב את נס המלחמה. בתחילה הכריחו את היהודים למשוך את ידם מהמסחר הקמעוני באריגים, ועד-מהרה צמצמו את המסחר היהודי כדי מכירת משכונות בלבד. בעקבותיהן של קראקא ולבוב יצאו אחר-כך גם פוזנא, צוזמיר, לובלין ושאר מרכזים של המסחר הפולני, ובשנת 1521 אף התאגדו הערים הראשיות בפולין לשם פעולה משותפת נגד המסחר היהודי. במשך המאה ה-16 נתגבשו דרישותיהם של העירונים נגד מתחריהם היהודים, ואלו הן: (1) לייחד ליהודים מעמד של סוחרים אורחים, שאינם מותרים במסחר אלא בימי השוק והירידים, והעיר זכאית לכוף אותם למכור את סחורתם במקום (ius depositi). (2) לאסור על היהודים את המסחר הקמעוני; (3) להגביל את המסחר הסיטוני של היהודים לכמה מצרכים בלבד; יש לאסור עליהם, דרך-משל, את המסחר בזהב, כסף, תכשיטים, צרכי אוכל, מוצרים יקרים, כגון ארגמן, תכלת, "פאלנדיש" (מין אריג הבא מפלאנדריה), רפואות, בשמי קטורת, יין-שרף וכדומה; (4) להרחיק את החנויות והמחסנים היהודיים מהשוקים ורחובות-המסחר הראשיים ולהדוף את הסוחרים היהודים אל הפרברים והשכונות היהודיות המיוחדות; (5) לא להתיר את פתיחתן של החנויות היהודיות אלא בימי שוק וירידים בלבד. אל הדרישות הללו של העירונים נלוו עוד דרישותיהן של הכמרים והאצילים. הכמורה תבעה להשבית את המסחר היהודי ביום ראשון בשבת ובימי החגאות הקאתוליים (החלטותיהן של הסינודים בשנות 1542 ו-1589). ואילו האצילים ביקשו להדיח את היהודים מן המסחר בכפרים — מכלי-מקום קיבלו החלטות ברוח זו בסיימים — ואסרו עליהם לערוך שם ירידים (החלטות De Judaeis שנתקבלו בסיים של פטרקוב בשנת 1538).

כבר אמרנו, שכל ההחלטות הללו לא עמדו במבחן המציאות אלא לעתים רחוקות. המסחר היהודי, שהתקיים תוך הפרת כל אותן ההגבלות, שנתלבשו בצורת חוקים, פסקי-דין ואמנות, תועלתו מרובה היתה כל-כך, עד שבימי המלך יגמונט-אבגוסט, למשל, היתה לשכת המלך מוציאה פקודות, שלא לקבוע את ימי השוק או הירידים בשבתות ובמועדי ישראל, כדי

שהסוחרים היהודים יוכלו להשתתף בהם. כבר בשנת 1539 היה יתרונם של הסוחרים היהודים על בני-אומנותם הלא-יהודים כה רב, שמחברו עלום-השם של הקונטרס הפולמוסי *Ad querelam mercatorum Cracoviensium responsum Judaeorum de mercatura* (תשובת היהודים על תלונתם של סוחרים קראקא בענין המסחר) יכול היה למנות 3,200 סוחרים סיטוניים יהודים כנגד 500 סוחרים לא-יהודים, שסחרו בקנה-מידה גדול. אותו המחבר ציין עוד שתי נסיבות, שסייעו לתגבורת המסחר היהודי ב"תור הזהב" של מלכות פולין: א) היהודים מוכרים בול, כיון שהם מסתפקים במוצט; ב) היהודים נהנים מחסותו של המלך ואינם מתיראים מפני לחץ הכמורה.

מיעוט פירותיו של פולמוס העירונים על המסחר היהודי מוכח ברור מפסקה אחת שבתלונה, שהביאו אנשי קראקא בשנת 1533 לפני המלך, וזו לשונם: "הם (היהודים) סוחרים אל ממלכות ומדינות נכריות ומוליכים סחורות, שאין שום סוחר ואפילו הוא בן הדת הנוצרית, רשאי לסחור בהן, אלא אם כן הוא כפוף לשיפוטו של שלטון העיר". כיוצא בזה נשמעים קולות בסיים הפולני משנת 1534, שהמסחר כמעט כולו שרוי בידי היהודים (*omnis fere negotiatio a Judaeorum manibus pendet*). והידיעות שנשתמרו על היקפו של המסחר היהודי ב"תור הזהב" מוכיחות, שלא היתה כל גזמה בתלונות הללו, ואף לא בתלונות כיוצא בהן מזמנים מאוחרים יותר.

על חלקם המכריע של היהודים בסחר-החוץ של הימים ההם מעיד הדבר, שבתקופת גדולתה של המלכות הפולנית אנו מוצאים את היהודים מפולין וליטא בכל מרכזי-המסחר הגדולים: בקושטא ובאדריאנופול, בנייציאה ובפירנצה, בהאמבורג, פראנקפורט-דמיין, לייפציק, ברסלא, דאנציק, ריגא וכדומה.

בתחום הסחר המזרחי היו ראשונים במעלה, כמו בתקופה הקודמת, היהודים תושבי הספר הדרומי-מזרחי של הממלכה. בסוף המאה ה-15 חידשו יהודי לבוב את משאם-ומתנם עם קושטא, לאחר שקבת זמן רב, והם מביאים משם תבליים מזרחיים. אף מוסיפים לבוא ללבוב יהודים מקושטא, כגון היהודי התורכי משה, שהעירונים בלבוב ספלו עליו, מתוך קנאת-התחרות, עלילת ריגול, והושם בכלא, עד שהשולטן באיאזיס השני התערב בדבר ותבע את עלבוננו. ומשחתמו שני האיג'יללונים האחרונים על אַמנות-המסחר עם תורכיה בשנות 1519, 1525, ו-1560, שמכוחן חזרה ונתעוררה התנועה בנתיבות הסחר המזרחי, נעשו יהודי פולין ויהודי תורכיה, בצדם של האַרמנים, ראשי המתווכים בין השוק המסחרי של לבוב והשוקים התורכיים. בשנת 1532 קיבלו שני יהודים מלבוב, משה ושלמה, מידי המלך כתב-קיום למסחר חפשי עם תורכיה. מאותם הימים הגיעו אלינו ידיעות על יהודים אחרים מבני לבוב, שהיו הולכים למסעותיהם במולדאביה והלאה מזה דרומה ומביאים משם סחורות מזרחיות. בשנות 1536—1546 סחרו בסחורות מזרחיות בקנה-מידה גדול היהודים יצחק וחיים שמואלש מפוזנא. האחד היה נושא-ונותן עם האַרמנים מקפא, והאחר היה קונה מוצרים מזרחיים מידי בן-ג'ינואה אחד, שהתגורר בתורכיה, והיה מספקם בין השאר לחצר המלך. קרוב לודאי שהתפתחות המסחר בין פולין לתורכיה נסתייעה מיהודי ליטא, שלאחר גירושם (בשנת 1495) התישבו מקצתם בגבולות הממלכה התורכית (עדויות לכך אנו מוצאים במקורות עבריים). בשנת 1564 כותב הליגאט האפיפיורי קומנדוני (*Commendon*), השוהה אז בפולין, אל הציר בנייציאה, שהיהודים והאַרמנים מחזיקים בידם את כל המסחר ההולך מתורכיה ומקרים לפולין. בשנת 1567 אנו רואים תנועת הגירה של יהודים מתורכיה לפולין. הבאים התישבו בלבוב וייסדו שם סוכנויות מסחריות. היתה בכך ידו של דון יוסף נשיא, נסיך האי נאַפְטוֹס, שהיה חצרן ומיניסטר אצל השולטנים סוליימאן וסלים, והמלך הפולני זיגמונט-אבגוסט רחש לו ידידות. נשתמרו, אגרות המלך אל היהודי המהולל, ובהן הוא קורא לו "ידידי האהוב" (*amice noster, dilecte*) או "ידידי הנסיך המפואר" (*illustris princeps, amice noster*). שני הסוכנים המסחריים של דון יוסף, חיים הכוהן ואברהם מוטל, קיבלו מאת המלך זכות המסחר דרך-חרות ביין מאלמאניה ויין מושקאט בכל רחבי פולין במשך חמש שנים. על היקף מסחרם מעיד הדבר, שכמה מעסקיהם בשנות 1567—1569 הגיעו לסכומים של עשרות אלפי זהובים. בשנות 1568—1570 אנו מוצאים בלבוב את היהודים מתורכיה, יעקב בן-רפאל (ראפאילוביטש) ויעקב סידִיט, העוסקים במכירת יינות מאלמאניה, המובאים מהערים השוכנות על חופי הים השחור. אחד המשלוחים של סידִיט ערכו היה — לפי הרשום בתעודות שבלבוב — 6,900 טאלארים. מאותם הימים נשתמרה בשאלות-ותשובות של יואל סיֶרְקִיש (ב"ח), ידיעה על יהודי אחד מרוסיה, יהודה בן יעקב, שהיה נוסע לקפא. אף יש ענין בפרשת קורותיו המופלאות של יהודי אחד מפולין-גדול, הוא מאיר אשכנזי, שלפי ידיעות המובאות בשאלות-ותשובות של משה די טראני (המב"ט), היה

הולך למסעות של מסחר להודו. יהודי זה הופיע בשנת 1567 בקראקא בראש... משלחת טאטארית. שווגרה לכאן על-ידי החאן של קרים.

אגב הסחר המזרחי, שדרכו נמשכה על פני פודוליא, ואלאכיא ומולדאביה, פיתחו הסוחרים היהודים, העוברים למסעותיהם בגלילות הללו, מסחר גדול בבהמות גסות. במסחר זה עסקו בעיקר יהודים מאוקראינה, ולין ורוסיה-האדומה. בתוקף ההסכמים שעשו עם העיר לבוב בשנות 1515 ו-1527, הורשו יהודי לבוב לקנות 2,500 שוורים בשנה. בשנת 1522 קנה יהודי מוֹיִנְצָא 2,080 שוורים בוואלאכיא, ויהודי אחר מאוסטרא — 1,500 שוורים, ועוד יהודי מדובנא — 309. גם יהודים מליטא, וביחוד מטיקטין, היו נוסעים לפודוליא ולוואלאכיא לשם קניית בקר. השווקים העיקריים, שהסוחרים היהודים היו מוליכים לשם את השוורים למכירה, היו בֶּרְסְלָא וּבְרִיג.

אף המסחר ביין הונגארי פרץ בגלילות הללו בהיקף רב. הנוסעים להונגאריה היו ברובם יהודים מפולין-קטן ורוסיה, תושבי העיירות שעל הספר הדרומי (דוקלא, רימאנוב, ליסק, סטרי, זְמִיגְרֹד). על המסחר הזה נשתמרו ידיעות הרבה בשאלות ותשובות של רבני פולין מהמאה ה־17 (ביחוד בשאלות-תשובות של מהר"ם מלובלין).

וכאילו חילקו ביניהם את התפקידים בתחום סחר-החזק, היו יהודי פולין-גדול וליטא עוסקים בעיקר במסחר הצפוני ונושאים ונותנים בשווקים הגדולים של גרמניה ואיטליה. בהם היו מתחרים במקצת יהודים מקראקא ומלובלין.

על השתתפותם של היהודים במסחר אל טורן ודאנציק פרושה היתה חסותם היתרה של המלכים והאצילים. בשנת 1532 יצאו מלשכת המלכות אגרות אל אנשי דאנציק, שלא ישימו מכשולים ליהודים במסחרם. לפי ל. קוטשי, היתה זו בעיקר זכותם של היהודים, שמסחרה של פולין עם דאנציק הגיע לידי "הינף רב" במחצית הראשונה של המאה ה־17. בתעודות של לשכת המלכות משנות הארבעים של מאה זו נזכרים כמה משפטים של סכסוכים מסחריים, שבהם התדיינו יהודים מבריסק-דליטא ומקראשניק עם סוחרים מדאנציק. מאותה תקופה נשתמרו ידיעות על יהודים, שהיו קונים, באחוזותיהם של בית סאָגֶוֹשְקוֹ ובית אוֹסְטְרוֹגֶסקי, כמויות גדולות של תבואה ואֶפֶר ומעבירים אותן לדאנציק. בשנת 1526 התקשר יהודי אחד מהורדנא עם סוחר מטורן בדבר העברת משלוחים גדולים בדרך הנהר לעבר הבאליטיקום. גדולי הסוחרים הנושאים ונותנים עם דאנציק היו בשנות 1550–1572 יהודים שעמדו בשרות המלך ושהיו מתקראים "יהודי המלך" (*Judaei regii*), או "יהודים משרתי המלך" (*Judaei servitores regii*). אחד מהם, חיים שמואליש מפוונא, קיבל בשנת 1552 רשיון מאת המלך להביא 150 לאשט* של "מלח מֶצֶר לים". מבין "משרתי המלך" האחרים עשו חיל במסחר של דאנציק יצחק ברודאווקה מבריסק-דליטא, ד"ר מאָק־מאיר ריינבאך מפוונא וחתנו אברהם מאָק־מקאליש ועוד. על היקף עסקיהם מעיד המשפט, הנזכר בתעודות משנת 1571, בין ד"ר מאָק־מאיר ריינבאך והסוחר מדאנציק יאן לֵאִיש, שריינבאך תבע ממנו תשלומין בעד סחורות שסיפק לו בסך 10,700 זהר. ליהודי פוונא היו בעת ההיא ענינים כל-כך מרובים בדאנציק, עד ששני שליחים שלהם היו יושבים שם בקביעות.

משנספח חבל אינפלאנט (ליווניה) לפולין התחילו היהודים מופיעים יותר ויותר בשוק של ריגא. ויש בכך בנותן-סימן, שבתעודת-הסיפוח גופה (1561) נזכרים הסוחרים היהודים בתור מקשרים מסחריים בין אינפלאנט ופולין. בעשור שבין 1561–1571 נוסעים היו לריגא בעסקי מסחר, בעיקר יהודים מפולוצק, ויטבסק, וילנא, שְקֶלוֹב, בריסק-דליטא ומוהילב. העסקים הגדולים ביותר נעשו כאן, ברבע האחרון של המאה ה־17, על-ידי יהודי ממוהילב, אֶפְרָאשָא (אברהם) ירחמיאליש. הוא המשיך את המסורת של גדול הסוחרים היהודים מליטא במחציתה של אותה מאה-השנים, הוא מִיָּכֶל בֶּן יוֹסֵף (יופוביטש), מהגר מביהם. מיכל זה, שאָחיו המומר אברהם היה שר-האוצר של מדינת ליטא, עסק במרץ גם במסחר הצפוני וגם במזרחי: מוליך היה אריגים, קטיפה, תבליים מזרחיים וכדומה, והיה נוסע תכופות לקראקא ולפוונא לרגל עסקיו עם הסוחרים האיטלקיים שהתישבו שם. סמוך לסוף המאה ה־17 נתגברו גם קשרי המסחר של היהודים אל קִיִּינְסְבֶּרג וקובנא. המשא-והמתן עם השווקים הללו נעשה בעיקרו בידי יהודים מן הוויודויות של זאמוט, קרוק והורדנא. תבואה היתה המצרך הראשי שהיו מוליכים לשם, וכנגד זה היו מביאים משם מלח. על יהודי אחד סיטונאי, שמעון נחום-ש מהורדנא, מסופר בידיעה מאותם הימים, שהיה מוביל מקינגסברג מטעני מלח, בני 400–800 חביות המטען.

המערכת

* הלאשט היה שווה בקירוב 1860 ק"ג.

אל מרכזי המסחר הגדולים בגרמניה, כגון האמבורג, פראנקפורט-דמיין ולייפציק הגיעו בעיקר יהודים מפוזנא ומקראקא. את יהודי פוזנא אנו מוצאים בהאמבורג כבר במחצית הראשונה של המאה השש-עשרה. הידיעה הראשונה המצויה בידנו על השתתפותם בירידים המפורסמים של פראנקפורט-דמיין מוצאה משנת 1540. באותה תקופה מתחילים יהודי פוזנא לנסוע גם לירידים של לייפציק. בעקבותיהם באים ללייפציק גם יהודי ליטא. אחד מהם, אליהו דוקטורוביטש, קנה שם, בשנת 1541, טבעות, אבני-חן ומעשי-זהב שונים במחיר 1.900 זהובים, ועל חשבון התמורה התחייב לספק 400 קנטנארים* פשתן ליטאי. סמוך לשנת 1545 היה עורב את מערכו ללייפציק ושאר שוקי גרמניה היהודי אכסנדר, שזכה לחסות מיוחדת מאת המלך. אף נשתמרו תעודות מתקופת סוף המאה ה-15 ותחילת המאה ה-16, שמתוכן אנו למדים, כי יהודי קראקא ופוזנא היו נושאים-ונותנים בימים ההם במישרין עם ויניציאה ופירנצה. בשנת 1460 אנו מוצאים בפירנצה אשה יהודיה מפוזנא, רגינה אשת יעקב (Regina di Jacob di Posen). בשנת 1525 עושה המלך זיגמונט הראשון את היהודי לאוזאר (אלעזר) שליח לקניית אבני-חן בוניציאה. אלעזר עשה את שליחותו, ומשמצא אותו המלך "איש מצליח" (vir idoneus), העניק לו זכויות נרחבות בשדה המסחר.

וכמות שהיה תפקידם של היהודים בסחר-החוץ של פולין, כך היה גם חלקם בסחר-הפנים ניכר ביותר. הרב רשטיין, שעבר דרך פולין בשנת 1517, מפליג בחשיבותם של היהודים לירידי לובלין המפורסמים, נוסעים היו לכאן יהודים מכל קצוי המדינה, וכבר בשנת 1533 נוסדו בלובלין בתי-דין מיוחדים של ישראל, שהיו דנים בעסקי הירידים. ובגלל השתתפותם של המוני יהודים בירידי לובלין נבחרה עיר זו אחר-כך למקום שכונו של בית-הדין היהודי הגדול (בשנת 1540) ושל ועד הארצות ליהודי פולין וליטא (בשנת 1580). אף באים היו היהודים, כבר בסוף המאה ה-15, לירידים של לבוב, ירסלאב, פרמסלא, רואטין, קולימי, שניאטין, קאמיניץ ועוד, שלא היו מפורסמים כל-כך, וגם בליטא אנו מוצאים אותם בכל הירידים החשובים כגון בסטולין, מיר, זלנא וכיוצא באלו.

לשם השלמת דברינו על המסחר היהודי ב"תור הזהב" של מלכות פולין אנו מביאים להלן רשימת שמותיהם של הסוחרים היהודים הגדולים, שהגיעו, בזכות כשרונותיהם וקשריהם, למעלת ספקים של חצר המלך.

בשנות 1502—1506 שימש ספק-החצר היהודי יוסף איש רוסיא; הוא היה משביר לחצר המלך אריגים, קטיפה, פרוות וכדומה. בימי זיגמונט הזקן נתעלו לתפקיד ספקי החצר: היהודים מקראקא — אברהם מביהם ומשה בנו, אפרים פישל המכונה פראנטשק, עוזר מאופוטשנא, ואלעזר הנזכר לעיל; היהודים מפוזנא — חיים שמואלש, ד"ר מארק-מאיר ריינבאך ואברהם חתנו; היהודי משה מלסלא, היהודי מוסקו (משה?) מלובומלא; היהודים מליטא — האחים אברהם ומיכל יוזובוביטש, ששניהם הועלו בידי המלך למעלת אצילים והוכתרו בדגם "ללינא". רבים מאלה כבר בא עליהם הדיבור לעיל. מבין הספקים מקראקא הגיעו לחשיבות יתרה אברהם מביהם ומשה בנו. בשנת 1544 סיפק משה עורות-צב לזחות המלך, איזאבלה, מלכת הונגאריה.

בימי זיגמונט-אבנוסט עמדו ברום המעלה בין היהודים "משרתי-המלך", היהודים הליטאיים יצחק ברודאווקא ומנדל יצחקש והיהודים מקראקא דניאל ושלמה. שני הראשונים היו, בתוך שאר עסקיהם, חוכרים את בית-המטבח של ליטא, ואילו דניאל ושלמה היו מספקים לחצר: מלחת, אריגים ופרוות יקרות.

וכשם שהמעמד העירוני הפולני קמו לו ב"תור הזהב" כמה וכמה אישים רבי-פעלים, כגון בונר, גטמאן, טורזון, מורשטיין ועוד, כך יכלה גם היהדות הפולנית באותה תקופה להתפאר בשורת אישים מצוינים בשדה המסחר הגדול וההון.

עסקי האשראי, החכירה וקניין-קרקעות (1485—1572)

המסחר באותה תקופה, אגב כמו בתקופה הקודמת, שימש כבש לעליות של היהודים, שנתעשרו בו, אל עסקי חכירה גדולים ובאנקאות. לעתים קרובות מאוד היו שלושת מקצועות-הפעולה הללו של היהודים — המסחר, החכירה והבאנקאות —

משורגים ומסובכים זה בזה במידה יתרה, עד שקשה להכריע מה היה עיסוקו העיקרי של בעל-ההון היהודי, ואולם בדרך כלל היה המסחר ראשית דרכו של כל יהודי באנקאי וחוכר.

סימנו המובהק של האשראי היהודי באותה תקופה היה פיזורו, בכל עיר ועירה מצוי היה קומץ של סוחרים יהודים, שהיו מלוים כספים בריבית, האכסניות העיקריות של הבאנקאות הפרטיות הזאת של היהודים היו בערי-המרכולת הגדולות, שהחיים הכלכליים בהן היו מפכים בעוז; בפזנא, קראקא, לבוב, לובלין ובריסק-דליטא.

בסוף המאה ה־ט"ו ותחילת המאה ה־ט"ז היו מהבאנקאים היהודיים החשובים: משה פישל ובנו אפרים-פראנטשק, אברהם ובנו משה מביהם — בקראקא, ושמשון מזידאטשוב, יוסקו מהרובנשוב ושאניא מבלז, שלושת האחרונים פועלים היו ברוסיא. בליטא מפורסמים היו באותה תקופה הבאנקאים האחים יוזפוביטש, בימי זיגמונט-אבגוסט הגיעו לחשיבות בתור באנקאים היהודים מפולין: יצחק נחמך מלבוב, יעקב עזראש ויעקב הגביר מקראקא, וגם היהודים מליטא: מנדל יצחק'ש ויצחק ברודאווקא. האב והבן פישל נתעלו כבר בימי קאזימר האיגיללוני למעמד באנקאים של חצר המלך, והוסיפו לעמוד בכך גם בימי אולבראכט, אלכסנדר וזיגמונט הראשון, הון רב הכניסה למשפחה זו רחל-ראשקה, שהיתה תחילה באנקאית בפראג. בשנות השמונים של המאה ה־ט"ו התישבה ראשקה בקראקא, וכאן נישאה שנית למשה פישל, המלך היה נוטה לה חסד במידה יתרה. קאזימר האיגיללוני ואולבראכט היו לוויים אצלה, ואלכסנדר פרע את חובותיהם בדרך משונה: מחמת חוסר כסף הרשה לבאנקאית לטבוע לעצמה בבית-המטבע שבקראקא מטבעות מכספה שלה, עד שנתמרק החוב עם הריבית בעודף הערך שנתהווה בדרך זו, במחצית המאה ה־ט"ז עבר ענף אחד של משפחת פישל מקראקא לוולנא והקים כאן עדי-מהרה בית-משכון גדול, ברשיון המלך. אברהם מביהם עשה עסקים לא רק בהונו שלו אלא גם בכספי החסכוניות, שהיהודים היו מפקידים אצלו, ואולם כשהעפיל לעלות, בימי זיגמונט הראשון, להיות ממונה על כלל היהודים, נתעוררה התנגדות נמרצה אליו והתחילו מוציאים את הפקדונות מידו, עד שהיה קרוב ליהרס ממעמדו. שמשון מזידאטשוב היה אחד מגדולי הבאנקאים והקבלנים ברוסיא. פעולתו היתה בעיקר בקרב האצילים, ובתעודות נזכרים כמה מחובותיו, שקיבל עליהם בטיחות במשכנתאות על נכסי-כפר. נשתוו עמו בזריותם שאניא מבלז ויוסקו מהרובנשוב, שהיו משמשים, בסוף המאה ה־ט"ו, באנקאים של המלך. מיכל יוזפוביטש היה "סוכן הכנסות המלך (זיגמונט הראשון) בארכידוכסות של ליטא". יצחק נחמך ש שהדיעות עליו מצויות בשפע למן שנת 1565, עסק בבאנקאות דרך אומנות והיה נושא-זנותן בכספים שהיו מפקידים אצלו השרים, כמרים והדיוטות. הוא היה מלווה על שטרות ובאחריות נכסים, ההלוואות שהיה מלווה לאצילים ולעירוניים, היו מגיעות כדי אלפים, ועתים אפילו כדי רבבות של זהובים. יעקב עזראש צורף היה על-פי אומנותו, בימי מלכותו של זיגמונט-אבגוסט ושל סטפאן באטורי היה מלווה לשרי החצר סכומים גדולים על משכונות. לעתים תכופות היה מצטרף עמו לשותפות יעקב הגביר, שהתחיל בתפקידו בתור באנקאי-החצר בשנת 1570 בערך. בתעודות נזכרים מלוות, שהיה מלווה לאוצר המלך, מנדל בן יצחק ויצחק ברודאווקא תפקידים בימי זיגמונט-אבגוסט דומה היה לתפקיד שנפל בחלקו של מיכל יוזפוביץ בימי זיגמונט הראשון, שהעניק לו תואר אצילות, כאמור. כל אלה שקראנו בשמותיהם היו איילי-ההון של יהדות פולין ורוסיא בתקופה הנידונה, בעלי-ההון היהודים הפחותים במעלה היו נושאים-זנותנים בעיקר עם פשוטי האצילים והעירוניים, והיו מלוים בדרך-כלל על משכונות של מטלטלים. למן מחצית המאה ה־ט"ז בערך ואילך היו מתרבים והולכים הלויים היהודים שנוקמים לאחיהם הבאנקאים, תופעה זו מקורה בהתפתחות הגדולה של המסחר היהודי, שהאשראי נעשה לו משום-כך צורך טבעי. ואולם הסוחרים היהודים לויים היו לא רק אצל אחיהם בני עמם העשירים, כי-אם גם אצל האצילים ומסדרי הנוירים, ובמידת האפשרות גם בחוץ-לארץ. בימים ההם היו היהודים עושים כמעט כל עסקי סחורה בהקפה. היה זה אשראי לזמן קצר, שמועד פרעונו היה חל ביריד הקרוב שלאחר גמר העסק, הוא היה ניתן על שטרי-חוב שפורש בהם שם המלווה או על "מקראנים", כלומר שטרות בחתימת ידם של הלויים, הערוכים לזכותו של המוכיז. הממראן היה הצורה ששימושה שכיח ביותר, והוא אבטופס ל"כתב החילוף" או ה"נכסל", שבא לאחר זמן. המצאתו של הממראן היא אחת הזכויות הגדולות שנתגלגלו על-ידי היהדות הפולנית בשדה משק האשראי, שיעור הריבית שהיו היהודים לוקחים מהלוואות במחצית השניה של המאה ה־ט"ז, היה בממוצע 20 אחות, ואילו למפקידים מבין האצילים והכמרים היו משלמים 7—10 אחוזים, בדרך-כלל מרובות היו בזמנים ההם התלוונות על הנשך של הנזירים משל היהודים. —

עסקים גדולים היו, כפי שכבר אמרנו, חכירות מכרות המלח, המכסים, מסי-המדינה וכיוצא באלה. עם יציאת המאה ה־ט"ו וכניסת המאה ה־ט"ז עוסקים היו באלה בקנה-מידה גדול הסוחרים והבאנקאים הידועים לנו כבר: משה פישל ובנו אפרים, אברהם מביהם, שמשון מוידאטשוב, שאניא ויוסקו. שלושת הראשונים שטח פעולתם היה בפולין-גדול ופולין-קטן, ושלושת האחרונים—ברוסיא. חוכר בעל עסקים גדולים היה באותה תקופה גם עוזר מאופולטשנו.

בשנות השלושים למאה ה־ט"ז נתעוררה התנגדות נמרצה לעסקי החכירה של היהודים מצד האצילים הזעירים, שחתרו ליטול את העסקים האלה, המכניסים יפה, לידיהם שלהם. בסיים של פטרקוב משנת 1538 נאסרו חכירות אלה על היהודים. החלטה זו נשנתה גם בסיימים של שנות 1562, 1565 ו־1569, שנענו בזה למשאלותיהם של האצילים מפולין-גדול ופולין-קטן. ובשנת 1569—גם של אצילי ליטא. כנראה לא הועילו האיסורים הרבה, שהרי באותה תקופה דוקא היו פועלים את פעולתם החוכרים התקיפים מבין היהודים, כגון מיכל יוזפוביטש, יצחק ברודאווקא, יצחק סלומיטש, מנדל איזאקוביטש, שלמה ואברהם קאלאהורא, שלמה תאדידא, יעקב יודיטש ועוד. מיכל יוזפוביטש היה חוכר את הכנסותיו של אוצר המדינה בליטא בימי מלכותו של זיגמונט הזקן. בשנות 1560—1568 הוחכרו הכנסות אלו למנדל איזאקוביטש והוא גם חקר את הכנסותיהם של הסטארוסטא בחבל זאמוט, יאן חודקוויטש ושל שר-האוצר הליטאי אוסטאפי ולוביטש. שותפו לכמה וכמה מעסקי החכירה הללו היה יצחק ברודאווקא. כן, למשל, חכרו בשותפות את בית-המטבח הליטאי. שותף אחר למנדל היה ליפמאן שמרליש. יצחק סלומיטש חקר בשנת 1571 את מכרות המלח בליטא, שהיו קניינו של הארכידוכס. לפניו היו הללו חכורים בידי יצחק ברודאווקא. שלמה קאלאהורא היה רופא-החצר של המלך זיגמונט-אבגוסט (ואחר-כך של המלך סטפאן באטורי), והוא חקר את מכרות-המלח של חבל קליטש, בשותפות עם אברהם קאלאהורא ושלמה תאדידא. שלושתם היו יוצאי ספרד, שהגיעו לפולין דרך איטליה או תורכיה. יעקב יודיטש חקר את מכרות-המלח של דרוהוביטש. באותה תקופה חקר היהודי אלכסנדר מקראקא את המכסים של ויטבסק ופולוצק, ויהודי אחר מקראקא, יעקב מוראוטשיק—את המכסים של לובלין. ושוב יהודי אחר, שלמה, היה מעלה באותם הימים לאוצר המלכות 15,000 זהר לשנה שחר חכירה של תשלומי המכס מיין מאלמאזיה ויין הונגאריה. בשנת 1567 חכרו יהודים מלובלין, יונה יצחקש וד"ר יצחק מאי, בשותפות, את מכרות המלח והמכסים ברוסיא, שהיו קנינו של יאן זאמויסקי.

לפי עדותו של קומנדוני (1565) היו בעלי-הון יהודים, בתקופת זיגמונט-אבגוסט, משקיעים את ממונם לא רק בעסקי מסחר, אשראי וחכירה, אלא גם בתעשיות מוצרים חקלאיים ובכספים. יהודים בעלי טחנות ובתי-מבשל-שכר היו אז חזיון נפרץ ביותר בגלילות-הספר של מלכות פולין. אף מוצאים אנו לא מעט יהודים בעלי-אחוזות, גנים ועובדי-אדמה, בין בגלילות-הספר ובין בחבלים הפנימיים של המדינה. הנה דוגמאות אחדות, הנזכרות בתעודות של לשכת המלכות:

בשנת 1487 היה היהודי חאטשקו בעל שדות, המכונים בשמות "יאסינופוליה" ו"יוזאיקוס", שניתנו לו במתנה מאת המלך ושהשתרעו בשטח שבין קאמינוקא-רודא וסמולין: אף היו ברשותו יער, בריכת-דגים, טחנה ובית-מויגה. בשנת 1519 העלו יהודי קלם לכוזר מעשר משדותיהם (de agris). בהסכם שקם בין היהודים והעירוניים בקראקא בשנת 1553, נזכרים גנים, שהיו נחלת היהודים. באותו הסכם ערבו העירוניים ליהודים את זכות השימוש בשדות-המרעה של העיר. בכתב-הקיום שנתן המלך לקהילה היהודית בטישויץ בשנת 1567, הושוו היהודים עם הנוצרים בזכויותיהם לקנין בתים, גנים ושדות. בשנת 1569 העניק המלך זיגמונט-אבגוסט ליהודי יעקב הוגג מפרמסלא גן וחצי לאן של שדה-ניר. אותו המלך העניק ליהודי אייזיק מסוקאל לנחלה: טחנה, אפר ולאן אחד של שדה-ניר.

המון-העם היהודי (1485—1572)

מתוך המקורות על המשטר הפנימי של הקהילות היהודיות אנו למדים, כי במחצית השניה של המאה ה־ט"ז כבר היתה הדיפרנציאציה של האוכלוסיה היהודית מרובה מבחינה כלכלית וממילא גם מבחינת הרכוש. עד לסוף ימי-הבינים, כל זמן שהאוכלוסיה היהודית היתה מועטת ביחס ואפשרויות הפרנסה כמעט בלתי-מוגבלות, היה מצבן החמרי של הקהילות בדרך-כלל מרווח, ואף ההשפעה בקהילות נתונה היתה משום כך רובה ככולה בידי נציגיה של שכבת הגבירים: הסוחרים העשירים, החוכרים, הבאנקאים ודומיהם. אם נמצא בקהל בעלי-המלאכה, לא היה זה אלא יוצא-

על היהודים שהיו חוכרים את חדר־המכס או את מכרות המלח, או קוראים במקורות בני התקופה ההיא, שהיו מעסיקים כותבים, מורשים, עגלונים וכו'. בדומה לאלה או מוצאים חבורות של פקידים ומשרתים אצל הסוחרים היהודים העשירים, שהיו נושאים־זנותנים עם ארצות־חוץ. הגיעו בעצמכם, שהסוחרים היהודים, למשל, שהיו קונים שוורים במולדאביה או בוואלאכיה ומובילים אותם בדרך רחוקה אל המערב, כגון לשוק של ברסלא, הרי זקוקים היו לעזרתם של בָּהָמִים, רועים, עגלונים ודומיהם במספר רב. וכיוצא בזה בודאי לא קטן היה מספר המשרתים, שהיו מועסקים על־ידי חוכרי המלח היהודים באספקתן והובלתן של חביות המלח לכל קצו המדינה.

עגלון יהודי
ציור של גורבלין לפי אקוואטינטה
של דיבוקור

ואולם כל אלה הפקידים הנמוכים של הקהילות, הסרטורים, הכותבים הפרטיים ועובדי ההובלה, שהזכרנו אותם למעלה, לא הם אלא בעלי־המלאכה, היו עמוד השדרה של המון־העם היהודי. בעלי־המלאכה הם אותו החלק של המון־העם, שהקדים ליתן את דעתו על הצורך בהתאגדות מקצועית, והם החלק היחיד כמעט, בקרב בני השכבה הקרובה להם, שיצר לו התאגדות כזו. אמנם בתקופה שלפני שנת 1572 אין אנו מוצאים עדיין חבורות של בעלי־מלאכה יהודים, ואולם כבר בעת ההיא ניכרת נטיה נמרצת לגידול מספרם ועוד מעט יצמחו גם החבורות הראשונות שלהם (הידיעות הראשונות על החבורות הללו מוצאן מתחילת המאה ה־17). על גידולה של המלאכה היהודית מעידים הסכסוכים, המתגלעים במשך המאה ה־17 בין בעלי־המלאכה הנוצרים ובעלי־המלאכה היהודים. והרי כמה ידיעות על הסכסוכים הללו, מתוך המקורות: בשנת 1539 אוסרות חבורות בעלי־המלאכה הנוצרים בלוצק מלחמה נמרצה על החייטים והפרוונים היהודים. אחרי גלגולים רבים הגיע הענין עד המלך, והוא פָּסַק, בפקודה שהוכתבה בלשכת הדוכסות של ליטא, דרך־פשרה: הפרוונים והחייטים היהודים רשאים למכור את מעשה ידיהם ביריד של לוצק ובעיירות הסמוכות כגון: קלואן, טרֶזְשִׁין, ואוליקא — בתנאי שיהיו מעלים תשלום מסוים לקופות החבורות של בני־מקצועם הנוצרים. קשה מזה היה סופו של סכסוך מעין זה שפרץ בלוב. בשנת 1543 נענה זיגמונט הראשון לבקשתם של החייטים והפרוונים הנוצרים שבעיר זו ואסר על יהודי לבוב להתקין בגדים, וביחוד בגדי אכרים, ולמכרם בירידים ובשנקים. כנראה, לא הועיל האיסור הרבה, מאחר שכבר בשנת 1548 ראו חבורות בעלי־המלאכה הנוצרים של לבוב צורך לפניהם לחזור ולבקש את עזרת המלך כנגד ההתחרות של היהודים. במחצית השניה של המאה ה־17 הגיעו הדברים לידי מאבק לא פחות חמור בין חבורות בעלי־המלאכה הנוצרים בהורודנא לבין החייטים, הפרוונים והכובענים היהודים שבמקום. הענין נגמר בדרך־פשרה, כמו בלוצק: בעלי־המלאכה היהודים נתחייבו לפצות את החבורות של בעלי־המלאכה הנוצרים בתשלומים, התשלום נקבע בסכום כולל, שהוטל על כל בעלי־המלאכה היהודים יחד, והוא עלה לכדי ששה זהב ושתי ליטראות אבק־שריפה לשנה. בהסכם יש פרט מעניין, והוא שבעלי־המלאכה היהודים הורשו להעסיק פועלים וחניכים נוצרים. ראוי לציון גם סעיף אחר שבהסכם, הפוטר את בעלי־המלאכה היהודים מהחובה לתרום נרות לכנסייה ולהשתתף בתהלוכות הדתיות של בעלי־המלאכה הנוצרים. בכמה ערים אחרות עלתה בידן של חבורות בעלי־המלאכה הנוצרים להשיג פריווילגיות, המחייבות את בעלי־המלאכה היהודים לצמצם את שיעור ייצורם לצרכי האוכלוסיה היהודית בלבד.

נראה שרובם המכריע של בעלי־המלאכה היהודים בתקופה הנידונה היו חייטים, פרוונים וכובענים, ותוצרתם היתה מיועדת בעיקר לצרכי האכרים. בתעודות מהזמן ההוא נזכרים גם קצבים, בורסקים וזגגים יהודים. כאן וכאן אנו מוצאים זכר גם ליהודים צורפ־זהב, ציירים או חֲטָבִים. שתי ידיעות כאלה מצאנו בכתבים שבלשכת המלכות של פולין. משנת 1543 נשתמר כתב־קיום, שניתן ליהודי שמעון מֶלְנֶטְשִׁין "המכונה צורף" לפתיחה בית־צריפה (officina saponaria) בעיר. ושוב בתעודה משנת 1538 בא הדיבור על היהודי בייניש מקאליש, שהיה מתחרה בבעל־מלאכה נוצרי בן אותה עיר במלאכת הציור או החיטוב. על שתי הידיעות הללו יש להוסיף עוד אחת על הצורף היהודי, ישראל, שבאה בתעודות של לבוב משנת 1552.

מנהלל. מקרה בודד כזה אנו מוצאים בקראקא, שבה ישב בין "יב קרואי-העדה", בשנת 1465 בערך, אחד בעל-מלאכה, אלעזרי-ישראל. דומה לזה היה המצב גם בראשית המאה ה-15, על-פי הידיעות שנשתמרו בדבר ועדות-השמאים, שהיו עורכות את רשימת הרכוש ומעריכות את סכום המס, שכל אחד מחברי הקהילה חייב לתת לצרכיה, היו חברי הועדות הללו, בתחילת המחצית השנייה של המאה ה-15, באים כולם משכבת הגבירים, המוגדרים בתעודות בתור "אנשים חשובים ומלומדי-נסיון" (*virī graves et maturi*). ואולם המקורות מהמחצית השנייה של המאה ה-15 חושפים לפנינו את הפרץ שנבעה במצב הזה. בשאלות-ותשובות של כמה מרבני פולין, וקודם-כל בפנקס התקנות של קהילת קראקא משנת 1595, נשתמרו עקבותיה הברורים של התמורה בהרכב הקהל, שחלה במשך המאה ה-15, כשהגיעו להשפעה בתוכן אנשי השכבות הבינוניות והעניות. בסופה של אותה מאת-השנים אף נתקבלה בהרכבת ועדות-השמאים, שיטת שלוש הדרגות, לפי חלוקת הציבור היהודי לשלוש שכבות כלכליות וסוציאליות. דוגמה מובהקת למצב זה של הדברים היא התקנה של קראקא משנת 1595 על אופן בחירתם של השמאים וזו לשונה: "הזמן לעשיית שומא, אחר גראמניץ (חג נוצרי, חל בשנים בפרוואר)... דהיינו כל הקהל יצו יעשו שלוש קלפיות, אחת של עשירים, ואחת של בינונים, ואחת של עניים, בכל קלפי בערך עשרה בעלי-בתים, אנשים נבונים וידועים ויראי אלהים והידועים בטיב משא ומתן". משלוש הקלפיות הללו יועלו בגורל שלושה אנשים, שאינם קרובים זה לזה קרבה יתרה, אחד אחד מכל קלפי, והם יהיו השמאים. אין ספק, שהתקנתה של שיטת-בחירות זו באה בעקבות מאבקן של השכבות הבינוניות והעניות כנגד הגבירים, והיא מעידה על התגברות ההכרה הסוציאלית בקרב השכבות הללו, שהרי עלתה בידן להוציא מידי הגבירים חלק מסמכויותיהם במשך הקהילה. וודאי שחיווק זה של ההכרה נסתייע מכוח עליית מספרם של המוני אותם המעמדות — הבינוני והעני. חבל, שהמקורות מאותה התקופה אין בהם יסוד מספיק לחישוב האחוז של המעמדות הללו בקרב האוכלוסיה היהודית. אין בידנו אלא להעלות מסקנה כללית, שההמונים הללו היו מתרבים והולכים במשך המאה ה-15.

עדות לכך אנו מוצאים בידיעות המרובות שהגיעו לידינו מאותה תקופה על בעלי-מלאכה יהודים, על סרסורים יהודים, על קבוצות פקידים, העוסקים במוסדות הקהל, על חבורות דומות של פקידים, המשמשים אצל החוכרים היהודים העשירים, על משרתים יהודים וכיוצא באלה. על הקבוצות הללו יכולים אנו לומר, שהן דומות ל"קומוניטאס" שבערים, שהיה נלחם להשפעה ומתארגן בחברות של בעלי-מלאכה ושל בעלי-מסחר.

כדי שלא להצטמצם בדברים כלליים בלבד על "האדם הפשוט" היהודי, הגנו מביאים להלן צרור פרטים רבי-ענין, שהגיעו לידינו עליו מאותה תקופה.

אנו פותחים ב"המון-העם", שהיה מתרבה והולך, אגב התפתחותם של חיי הקהילות, המסחר היהודי, עסקי החכירה, התעשייה החקלאית וכיוצא באלה.

מכלל הפקידים של מוסדות הקהל אנו מוצאים את הפקידים הגבוהים, והם הרבנים, הדיינים, ראשי הישיבות והדרשנים של הקהילות. הללו היו על הרוב טועניהם של הגבירים, אם-כי היו ביניהם בעת ההיא גם יחידים לא-מעטים (כגון ר' שלמה-אפרים מלנטשיץ, ר' משה איסרלש (הרמ"א), ר' יואל סירקיש (הב"ח) וכו'). שעמדו באומץ-לב לימינו של "האדם הפשוט" והתנגדו למגמותיהם של הגבירים, שביקשו לכפות את שלטונם של המיעוט על הרוב. כנגד זה יש למנות עם המון-העם (במשמעו הנרחב) את כל הפקידים הנמוכים של הקהל ומוסדותיו, והפקידים הללו מספרם היה ניכר ביותר בכל קהילה. אל הסוג הזה שייכים סופרי הקהל, השמשים (שמשי הקהל, וגם שמשי בתי-הכנסת, ושמשי החברות ובתי-הדין), השתדלנים, החזנים והמשוררים במקהלות בתי-הכנסת וגם הקברנים ועובדי "החברה קדישא".

עם "המון-העם", שהיה מוצא את פרנסתו בשירות אצל הסוחרים, הבאנקאים והחוכרים היהודים, יש למנות את הסרסורים, ה"כותבים", בעלי-העגלות וכדומה. על הסרסורים באותה תקופה אנו יכולים לדון על-פי התקנות המפורטות לקביעת שיעור שכרם, הכלולות בפנקס התקנות של קהילת קראקא הנזכר לעיל. הדברים אמורים בסרסורים המתווכים בעסקי הלואות על סחורות, מכירת מקרקעין, קניית סחורות וכדומה. שכרם המאכסמימלי, לפי השיעור שנקבע להם בתקנות הנ"ל, היה עולה כדי 1% מסכום ההלואה או ממחיר הסחורה. בעסקים שערכם פחות מ-50 זהוב, היה שכרם של הסרסור, מכל אחד מהצדדים, חצי גדול מכל שני זהובים. סרסור מיוחד במינו היה השדכן. שיעור שכרם נקבע באספות הראשונות של ועד ארבע הארצות, בתקופה של סוף המאה ה-15 ותחילת המאה ה-16. הוא היה עולה עד כדי 3 אחוזים מסכום הנדוניה.